Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 35 (15720) ◆ 1996 чылдың март 22, пятница ◆ Ат салган шагы 02.00 ⇕ Садар өртээ 500 рубль.

Тыва Республиканың Президентизиниң Улуг Хуралга байыр чедиришкини

Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери!

Хүндүлүг чалатканнар!

Улуг Хуралдың кежигүнүнге соңгутканыңар-биле силерге чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип турмен! Чон бүрүзүнүң амыдыралынга ооң салым-хуузун ханы өскертиптер, ооң төөгүзүнге чаа арынны ажыдыптар болуушкуннар турғулаар. Бөгүнгүзү дег ындыг болуушкун бо чоокку үеде — мээң-даа, силериң-даа амыдыралыңарга турбас боор деп бодаар мен.

Бистиң моон соңгааргы чээрби, үжен, чүс, харын-даа ийи чүс чыл иштинде канчаар чурттаарывысты шиитпирлээр күрүне херээниң баштайғы арнын бөгүн ажыдып тур бис. Кысказы-биле чугаалаарга, бөгүнден эгелээш, силерге, эргим Улуг Хуралдың кежигүннери, үүгле бодувустуң салым-хуувусту эвес, бодувустуң ургуларывыстың, оларның ажы-төлүнүң салым-хуузун силерге бүзүреп тур бис.

Бөгүнден эгелээш, силерниң эктиңерге Тываның хөй националдыг чонунуң салым-чолу дээш туржур үлүг онаашкан. Ол дээрге, күрүне ужур-дузалыг сорулга-дыр. Ону күүседип шыдаар силер дээрзинге идегээр мен, а бодум таламдан бүгү талалыг деткимчени көргүзерин бүзүредип тур мен. Хөй үүлдер кылдынган. Силерни соңгаазны болгаш Улуг Хуралды тургусканы—ол дээрге Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазактың, эрге-чагырганың бүгү органнарының бистиң ниитилелди чаартыр-тургузары дээш кылган улуг ажылының түңнели-дир.

Чаартылга чылдарында эргежок чугула үүлдер кылдынган демократияны, ажык-чарлыг чорукту, хостуг ажыл-иштиң, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чоннуң езулуг эрге-чагырғазының бүгү үндезиннери тургустунган. Силер ону быжыглаар, калбартыр болгаш моон ыңай сайзыратыр ужурлуг силер. Ол хүлээлгени күүседиптериңерге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың чонунуң съездизин — Улуг Хуралының баштайғы хуралын ажыдар апарган бедик ат-алдарға үүгле Хоойлу езугаар Президентиге эвес, а мээң салым-хуумга онзашканынга аажок чоргаарланыр мен. Мерген угаанныг болуруңарны, далай дег өндүр болуруңарны күзедим. Улуг Хуралдың баштайғы хуралын ажыттынган деп санадым.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги хуралы

ДҮҮН АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры байырлал шинчи киир каастаттынган. Ооң сценазының дөрүнде «I Улуг Хурал (съезд)» деп улуг үжүктер-биле бижээн. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне туктарын сценада азып каан.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннери болгаш чалатканнар театрның залының олуттарын эзлепкен.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей театрның сценазынга үүнүп келгеш, ында тускайлап салган столдарга олурупкан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак индирге үүнүп келгеш, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннеринге байыр чедирип чүве чугаалаан. (Чугааның сөзүглелин солунга парлаан).

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги организастыг хуралы ажыттынганын Президент Ш. Д. Ооржак чарлаан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне гимннерин оркестр күүсеткен.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги организастыг хуралы дүүн, март 21-де, эртенгиниң 9 шакта ажыттынган.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) хүн чурумунда айытканын езугаар ТР-ниң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги организастыг хуралының ажылын уламчылап удуртуп чорударыбиле Улуг Хуралдың кежигүннериниң эн-не улуг назылыы—ССРЭ-ниң улустуң эмчизи, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи А. И. Канунниковту сценаже Президент чалаан. Улуг Хуралдың бирги организастыг хуралының ажылын удуртуп чорудар ааскежиктиг болганы дээш Александр Ивановичиге Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей байыр чедиргеннер.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүнү Д. К. Донгактың мөчээни-биле холбаштыр хуралдың киржикчилери кажыдалын илергейлеп, туруп езулаан.

Даргалакчы А. И. Канунников Улуг Хуралдың кежигүннеринге байыр чедиргеш, оларның чедиишкиннерлиг ажылдаарын күзээн.

«Тыва Республиканың күрүне тургузуунуң хөгжүлдези болгаш ону быжыглаары» деп илеткелди қылыры-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка сөс берген. (Илеткелдиң сөзүглелин солунда парлаан).

Ооң соонда «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннериниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында» ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оолдуң илеткелин хуралга дыңнаан.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннериниң бүрүн эргелерин хүлээп көөрүнүң дугайында» ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) доктаалын хуралга хүлээп алган.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) ажылчын органнарын соңгуур дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бадылаашкын санаар комиссияны, регламент бөлүүн, санажылга комиссиязын тургузуп, оларның составын бадылаан. Ол ышкаш хуралдың секретариадын тургузуп, ооң составын бадылаан.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги организастыг хуралының хүн айтырыгларын чугаалажырынче болгаш бадылаарынче хурал шилчээн. ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) бирги организастыг хуралын белеткээр болгаш эртпирер ажылчын бөлүктүң удуртукчузу Х. Д. Монгушка сөс берген.

«ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) даргазын соңгуур дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) секретарын соңгуур дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) структуразының дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) комиссияларының составын бадылаар дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) регламентизиниң дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннериниң эргебайдалының дугайында», «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) кежигүннериниң шынзылгазын болгаш хөрек демдээн бадылаар дугайында» айтырыгларны хуралга чугаалажырын ол саналдаан.

Улуг Хуралдың кежигүннери хүн айтырыгларынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалап, чамдык немелделерни киирерин саналдаан. Кежигүннериниң хүн чурумунга немей киирер дээн саналдарындан үүгле «Янзы-бүрү айтырыгларны» киирерин дугурушкан. Ынчангаш үстүнде адаан айтырыгларны бирги организастыг хуралга чугаалажыр кылдыр кежигүннер бадылаан.

ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының санажылга комиссиязының хуралының протоколдарын Улуг Хурал кежигүнү К. А. Моон хуралга таныштырган. Санажылга комиссиязының хуралынга санажылга комиссиязының даргазынга К. А. Моону, санажылга комиссиязының секретарынга Н. Х. Хертекти соңгаан дугайында санажылга комиссиязының хуралының протоколдарын хуралга күштүг қылдыр бадылаан.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) даргазын соңгуур дугайында» айтырыгже хурал шилчээн.

Улуг Хуралдың даргазының кандидатуразын канчаар депшидериниң болгаш бадылаарының дугайында тайылбырны Тыва Республиканың Юстиция сайыды С. С. Күжүгет болгаш санажылга комиссиязының даргазы К. А. Моон кылган.

ТР-ниң Улуг Хуралының даргазының албан-хүлээлгезинге кандидатураларны чажыт депшидери-биле хуралда олуржуп турар кежигүн бүрүзүнге арыг бир бюллетеньни үлеп берген. Кежигүн бүрүзү аңаа бодунуң депшидер деп турар кандидатуразының адын, фамилиязын, адазының адын бижиир.

ТР-ниң Улуг Хуралының даргазының албан-хүлээлгезинге кандидатураларны чажыды-биле депшиткениниң түңнелдерин март 22-де, бөгүн эртенги хуралга чугаалажыры-биле шилчиткен.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың болгаш ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының бирги организастыг хуралының адынга Россия Федерациязының Күрүне Думазының даргазы Г. Селезневтан, Күрүне Думазының депутатады П. Романовтан болгаш өскелерддаа телеграммалар келген.

ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының бирги организастыг хуралы бөгүн ажылын уламчылаар.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүннеринге болгаш чалатканнарга республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери концерт көргүскен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА КҮРҮНЕ ТУРГУЗУУНУҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ БОЛГАШ ОНУ БЫЖЫГЛААРЫ

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) 1996 чылдың март 21-де бирги хуралынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери болгаш чалатырганнар!

Бис бөгүн шуптувус — төөгүлүг болуушкуннун киржикчилери болгаш херечилери болуп тур бис. Бистин күрүне тургузуувустун чанчылдарын 50 ажыг чылларның дургузунда уттуп, сагывайн келгенинин соонда, эн чугула институттарның бирээзи — Улуг Хурал катап тургустунуп турар, Таңды-Тыва Республиканың тургустунганының 75-ки оюнун чылында ооң ажыллап эгелеп турары онза улуг ужур-утканың демдээ бооп турар. Төөгүлүг ченнин бүгү-ле ханызын болгаш харыысалгазын долу үнелеп көөру-биле тыва күрүне тургузуунун төөгүзүнче кыска киирилде кылырын менээ чөпшээреп көрүнер.

Улуг Хурал деп билиишкин дораан-на тыптып келбээн. ТАР-ның 1921 чылдағы бирги Конституциязында ол чок турган. Республикага дээди хоойлужудулга эрге-чагырғазы бүгү кожууннарга чонга соңгуттурган депутаттардан тургустунган төлээлекчилер съездизинге хамааржыр болгаш ол чылда бирдей эвээш эвес катап чыглыр деп ында айытқан турган. Съездиге кожуун бүрүзүнден депутаттар сумуларның ниити хуралдарынга соңгуттурар ужурлуг. Дээди күүсекчи эрге-чагырга Бүгү-ниити Дээди Чөвүлелге (Чазакка) хамааржыр турган.

Ийи чыл эрткенде, 1923 чылда, чаа Конституция тыптып келген. Анаа дүүштүр Таңды-Тыва Республикада бүгү эрге-чагырга Араттар төлээлекчилериниң ниити республика чөвүлел хуралынга хамааржыр апарган. Ону чылда бир катап чыылдырар болгаш ол «хоойлулар тургузар», ниити күрүне ужур-уткалыг айтырыглар шиитпирлээр ужурлуг турган. Чөвүлел хурал республиканың Чазаан соңгуур.

1924 чылда Депутаттарның ниити республика чөвүлел хуралы, ону ооң соонда үшкү Улуг Хурал деп адаар апарган. ТАР-ның үшкү Конституциязын хүлээп алган, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың дээди органнарының системазы ооң-биле тодараттынган. Улуг Хурал, Биче Хурал, Биче Хурал Президиуму, Сайыттар Чөвүлели болгаш яамылар деп билиишкиннер ынчан бир дугаар көстүп келген. Конституцияның ийиги үүлүнде дорт-ла айытқан турган, Таңды-Тывада республика тургузуунун организастыганы-биле дээди эрге-чагырга республиканың Улуг Хуралынга хамааржыр, а Улуг Хуралдың хуралдарының аразында — Биче Хуралга хамааржыр. Улуг Хуралче кожууннардан бежен өреге бүрүзүнден бир делегат төлээлеттирип соңгуттурар деп дараазында үүүлле айытқынган турган. Улуг Хуралдың делегаттары Биче Хуралды соңгуур, а Биче Хуралдың делегаттарының санындан — Биче Хурал Президиумунуң Даргазы, ооң оралакчызы, секретары болгаш ийи кежигүнү соңгуттурар. Биче Хурал делегаттарының санындан сайыттарны соңгуур, өскээр чугаалаарга, чазакты хевирлеп тургузар.

ТАР-ның ооң соонда-даа Конституциялары турган: 1926, 1930, 1941 чылларның. Шак ынчаар, 1926 чылдың Конституциязында дээди эрге-чагырга Улуг Хурулданга хамааржыр, ооң сессияларының аразында — Биче Хурулданга, а Биче Хурулданың сессияларының аразында — ооң Президиумунга болгаш Чазакка деп тодараттынып айыттынган турган. Республиканың баштайғы конституцияларынга хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырғаларның албан-хүлээлгелери тодаргайы-биле ангылаттынмаан турганын айтып каары чугула. 1930 чылдың Конституциязын езугаар Улуг Хурулдан кожууннар, сумулар болгаш хоорайлар чурттакчыларының, Араттың революстуг шериинин төлээлекчилериндеп тургустунган турган. 1941 чылдың Конституциязын езугаар Улуг Хурал Кызыл хоорайның, кожууннарның ажыл-ишчилериниң болгаш Араттың революстуг шериинин шериг албанныгларының Хуралдарынга соңгуттурган делегаттардан хевирлеттинип тургустунар апарган. Чогум-на ынчан моол «Хурулдан» деп сөстен тыва «Хурал» деп сөске эглип келген.

1930 чылдың Конституциязында Улуг болгаш Биче Хурулданнарның эргелери амдаа ангылаттынмаан, олар «Дээди эрге-чагырга дугайында» деп тускай эгеге айыттынган турган. 1941 чылдың Конституциязында ТАР-ның ажыл-ишчилериниң Улуг Хуралы күрүне эрге-чагырғазының дээди органы деп адаттынган болгаш үш чылда бир катап чыылдырар деп айыттынган. Делегаттар доктаттынган дурум езугаар соңгуттурар: улуг чурттакчы чоннун үш чүс кижизинден бир кижи, азы Улуг Хурал 339 кежигүнүүр турган. ТАР-ның Конституциязын бадылаары болгаш өскертири, даштыкы болгаш иштики политика талазы-биле кол принциптерни база хемчелерни доктаадыры, 91 кижиден тургустунар Биче Хуралдың кежигүннерин соңгуур Улуг Хуралдың онза эргелеп-башкарылгазында турган.

1944 чылда ССРЭ-нин составынга киргениниң соонда, Тыва автономнуг область апарган. 1961 чылда автономнуг республика болу берген. 1978 чылда коллуунда-ла эвилел болгаш россия конституцияларын өттүүдүр кылдынган чаа Конституция хүлээп алдынган, Хуралдар Советтер кылдыр солуттунган.

1938 чылга чедир ТАР-га репрессиялар чоруттунуп болгаш ТАРН-ның салдары турган-даа болза, канчаарга-даа улус-демократчы эрге-чагырга турган. Ону 1926 чылдың Конституциязы быжыглаар ужурлуг турган, ооң төлевилели шагда-ла белеткеттинген турза-даа, ол хүлээп алдынмаан. Улусчу эрге-чагырга бодунун ужур-дузазын 1938 чылда Биче Хуралдың болгаш Биче Хурал Президиумунуң даргазы Хемчик-оолду, Чазак кежигүннерин ооң даргазы Чүрмит-Дажы баштады боолап каанының соонда чидирип эгелээн. Улусчу эрге-чагырга-биле демиселге нам ажыы-биле ашкан болгаш бодунун диктатуразын (кызыгаар чок эргезин), Конституция-биле ол ам-даа быжыглаттынмаан-даа болза, тургускан. Республикага партийжи эрге-чагырга конституссчу арга-биле 1941 чылда быжыглаттынган дээрзин айтып каайн, а ССРЭ-ге — ниитилелге СЭКП-ниң удуртукчу база башкарыкчы ролюн быжыглаан 1977 чылдың «брежневчи» Конституциянын 6-гы үүлүнүн тыптып келгени-биле болган болгай. Үүгле 1933 чылда, күрүне бот-догуннаашкыннарының дугайында декларацияларны хүлээп алганының соонда, боттарының тускай, ооң иштинде Тываның база, конституциялары тыптып келген. Ында ам база катап Хураллар дугайында чугаалап турар. Ынчалза-даа ол билиишкин ам өске ужур-уткалыг апарган.

Бис бир аажок онзагай, кара чангыс органны — Тыва Республиканың чонунуң конституссчу съездизин тургускан бис, шак ындыг хевирлиг орган Россия Федерациязының бистен өске чаңгыс-даа субъектизинде чок.

Улуг Хурал дугайында болгаш ооң кежигүннериниң эрге-байдалдарының дугайында хоойлуларның ужур-утказынга тодаргайы-биле доктаавас мен. Ону эки билир силер. Ынчалза-даа силерниң кичээнгейиңерни дараазында үүлдерже угландырар болай-дыр мен:

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы — бүгү чоннун хостуг үзел-бодал илередиишкининиң органы. Бүгү чоннун референдумунуң түннелдериниң болгаш Дээди Хуралдың база Президентиниң дугуруштунган саналдарының үндезининге республиканың Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер онза эрге аңаа бердинген. Онзалап демдеглеп каайн, Улуг Хурал дээрге — күрүне эрге-чагырғазының органы эвес-тир, албан күүседир, ооң иштинде Тыва Республиканың эрге-чагырғазының болгаш эргелеп-башкарылгазының күрүне органнарының башкарып чорудары айтыырлар талазы-биле, өске шиитпирлер хүлээп алыр эрге ында чок. Азы ооң эрге-чагырғачы бүрүн эргелери чок. Онзалап айтып каайн, Конституцияның бирги эгезинин шупту он ийи үүлдерингe өскерилгелерни болгаш немелделерни Улуг Хурал үүгле Тыва Республиканың бүгү чонунуң референдумунуң үндезининге киирип болур.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) ажыл-чорудулгазын доктаздып, чурумчудуп турар конституссчу үүлдер ындыг бооп турар.

Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер киирер онза эрге үүге чогумна Улуг Хуралга бердингенил?

Президент хоойлу саналдап киирер эргелиг, республиканың Конституция комиссиязының даргазы болганда, амгы Конституцияга эдилгелер киирер дугайында саналдарны чоннун референдумун дамчыштыр киирип болур. Ынчалза-даа мону өөренип, санап көөр ужурлуг бис, Конституцияны, калбак сайгарылганын соонда, 1993 чылдың октябрь 21-де, 130 депутаттан тургустунган Дээди Совет хүлээп алган, ооң соонда 1993 чылдың декабрь 12-де, соңгукчуларның даңзы санының барык бежен дөрт хуузу-биле референдумга ол бадылаттынган. Өскээр чугаалаарга, ол эң дээди леги-тимниг (хоойлу езугаар) бооп турар. Ындыг болганда, үүгле 32 депутаттан тургустунган Дээди Хурал Конституцияга эдилгелер киирип шыдавас.

Конституция судунга хамаарыштыр алыр болза, ол конституссчу контрольдуң дээди органы бооп турар. Конституцияга хамаарыштыр тайылбыр бээр болгаш маргылдаалыг айтырыглар талазы-биле шиитпирлер үндүрер эргелиг, ынчалза-даа канчап-даа аңаа өскерилгелер киирбес.

Улуг Хуралды тургузарының эргежок чугулазы Конституцияга эдилге бүрүзүнүң талазы-биле референдум эрттирериниң ажыы чок бооп турары болгаш аажок улуг өртек-үнелиг бооп турары-биле база тургустунуп келген. Бирээде ол.

Ийиде. Мону сайгарып, түннээр ужурлуг бис: үүгле Улуг Хуралдың эрге-чагырғачы бүрүн эргелери чогул? Бир эвес аңаа оларны бээр болзувусса, ынчан республикага эрге-чагырганың ийиги хоойлужудулга болгаш төлээлелге органы тыптып келир. Конституция езугаар ындыг орган үүгле Дээди Хурал бооп турар. 250 кежигүннерлиг Улуг Хуралдың парламентинин 32 депутатдынга бодаарга, улуг төлээлежилгезиниң дугайынга чугаалаар-даа болзувусса, ол ындыг.

Үште. Улуг Хуралга эвээш бүрүн эргелер бердингениниң дугайында чугаалар база бар. Оларны калбартырынче далашкан херээ чок деп турарлар шын бодап турарлар. Улуг Хуралдың ажылының хемчээли ол чокка-ла улуг болгай. Силерниң соңгуулганар: Россия Федерациязының иштинде республика Конституциязын, бот-догуннаашкының болгаш күрүне тургузуун камгалаары, бистиң болгаш федералыг Конституциялар аразында чөрүлдээлерни таарыштырыр, чогумчудары база аңаа угаан-сарыылдыг, эки боттарының өскерилгелерни киирери бооп турар.

Чазакты солуп, хүн бүрүнүн ажыл-агыйын чорудуп, чок-ла болза, парламентини солуп, хоойлулар чогаадып турар кылдыр силерни даап бодап көрүптээли. Эрге-чагырғаларны ангылаарының принциптерин хажытпайн, ону боттандырып шыдаар силер бе? Ө эртерге, аңаа харыыны боттарыңар берип-тер силер деп бодай-дыр мен.

Ооң ыңай. Дыка хөй кижилер мону айтырып турарлар: үүгле Улуг Хурал боду баш миннип, республика Конституциязынга өскерилгелер киирер эрге чогул, а үүгле Президентинин болгаш Дээди Хуралдың дугуруштунган саналдарын хүлээр азы хүлээп албазыл? Үүгле дээрге Улуг Хуралдың кежигүннери, бистиң чонувустун бүрүн эргелиг төлээлекчилери бооп, биче референдумнуң ролюн күүседип турар. Ынчалза-даа Улуг Хуралды биче референдум деп адап турз, Улуг Хуралдың кежигүннериниң ролюч, чамдык политиктерниң бодап турары дег, үүгле «ийе» азы «чок» деп бадылаашкынга чедир кудулаттып болбас херек. Ол саналдар, хоойлужудулга болгаш төлээлелге органы тыптып келир. Конституция езугаар ындыг орган үүгле Дээди Хурал бооп турар. 250 кежигүннерлиг Улуг Хуралдың парламентинин 32 депутатдынга бодаарга, улуг төлээлежилгезиниң дугайынга чугаалаар-даа болзувусса, ол ындыг.

Үште. Улуг Хуралга эвээш бүрүн эргелер бердингениниң дугайында чугаалар база бар. Оларны калбартырынче далашкан херээ чок деп турарлар шын бодап турарлар. Улуг Хуралдың ажылының хемчээли ол чокка-ла улуг болгай. Силерниң соңгуулганар: Россия Федерациязының иштинде республика Конституциязын, бот-догуннаашкының болгаш күрүне тургузуун камгалаары, бистиң болгаш федералыг Конституциялар аразында чөрүлдээлерни таарыштырыр, чогумчудары база аңаа угаан-сарыылдыг, эки боттарының өскерилгелерни киирери бооп турар.

Чазакты солуп, хүн бүрүнүн ажыл-агыйын чорудуп, чок-ла болза, парламентини солуп, хоойлулар чогаадып турар кылдыр силерни даап бодап көрүптээли. Эрге-чагырғаларны ангылаарының принциптерин хажытпайн, ону боттандырып шыдаар силер бе? Ө эртерге, аңаа харыыны боттарыңар берип-тер силер деп бодай-дыр мен.

Ооң ыңай. Дыка хөй кижилер мону айтырып турарлар: үүгле Улуг Хурал боду баш миннип, республика Конституциязынга өскерилгелер киирер эрге чогул, а үүгле Президентинин болгаш Дээди Хуралдың дугуруштунган саналдарын хүлээр азы хүлээп албазыл? Үүгле дээрге Улуг Хуралдың кежигүннери, бистиң чонувустун бүрүн эргелиг төлээлекчилери бооп, биче референдумнуң ролюн күүседип турар. Ынчалза-даа Улуг Хуралды биче референдум деп адап турз, Улуг Хуралдың кежигүннериниң ролюч, чамдык политиктерниң бодап турары дег, үүгле «ийе» азы «чок» деп бадылаашкынга чедир кудулаттып болбас херек. Ол саналдар, Конституцияның кандыг-даа үүүлдерин болгаш өрге-хоойлу реформазының чорудулгазын бүгү талаби-ле сайгарып чугаалажыр бүрүн эргелиг силер. Республиканың болгаш чурттуң иштики база даштыкы политиказының, эрге-чагырганың республика болгаш федералдыг органнарының база чурттар аразының организацияларының айтырыгларының талазы-биле чонга хамаарыштыр кыйгырыгларны, декларацияларны кылыр болур силер.

Ө эртерге, республиканың чонунуң съездизинин эрге-хоойлу байдалынга өскерилгелер болгаш немелделер киирип кээп болуу магатчок. Ол улуг кезиинде силерден, силериң туруңнардан хамааржыр, Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери. Улуг Хуралдың ооң регламентизиниң дугайында хоойлуларның канчаар берге хүлээп алдынып турганын билир силер. Масселыг информация чепсектеринге маргылдаалардаа тургуулаан. Ону тургузарының чорудулгазынга политиктиг тодаргай күштерниң талазындан харын удурланыышкын-дыр деп чугаалаар ийик мен. Улуг Хуралдың кежигүннерин партияларның конференцияларынга, хамаатыларның чыыштарынга, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга соңгуурун чамдык депутаттар саналдап турган. Үжен чылдарның конституцияларынга дүүштүр Улуг Хуралдың кежигүннерин кажан суму бүрүзүнден хамаатыларның чыыштарынга соңгуп турганын дөмейлештир алыр болза, ындыг базым үүүлдүг болур магатчок. Амгы күштүг Конституция бүгү чоннуң референдуму-биле бадылаттынган болганда, Улуг Хуралды тургузарының чурумуу сайзырангай болгаш бүрүн эргелиинин чаңгыс аай ниити хевирлеринге дүүшкен турар ужурлуг. Ынчангаш политикаже дендии сундулугларнын, шүгүмчүлекчилерниң, шуугаазын кылыр, республикада байдалды баксырадыр, божаннадыр магатчок кижилерниң Улуг Хуралга кирер аргазы ооң-биле чайлаттынып турар.

Ынчангаш Улуг Хурал кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында Түр дүрүмнү Президент бодунуң Чарлыы-биле бадылаар ужурга таварышкан, оларны чажыт бадылаашкын-биле соңгууру ында көрдүнген. Бүзүревес кижилерниң баш бурунгаар бодалдары турза-даа, соңгулдалар дыка демократтыг езу-биле болуп эрткен. 800 ажыг кандидат 250 олутка кордап турган. Чоннуң езулуг төлээлекчилерин ооң түңнелинде хоорай, суму бүрүзүнден соңгуп алдывыс. Улуг Хуралдың баштайғы хуралын белеткээриниң болгаш эрттириниң материал-техникиг хандырылгазының талазы-биле оргкомитетти Оралакчы президент А. А. Мельников, хамаарышпас оргкомитетти Улуг Хуралдың кежигүнү Х. Д. Монгуш баштадыр тургускан бис. Белеткел талазы-биле улуг ажыл қылдынган. Улуг Хуралдың удуртукчуларын депшидериниң болгаш соңгуурунуң демократтыг принцивин хандырар өскерилгелерни маргыжылгалыг чугаалажыышкыннарның түңнелинде Конституция съездизинин Регламентизинге киирерин Президент чедип алган, ажыт-чажыт сүлээлежиишкиннерни болгаш политиктиг кажрдаашкыннарны ол өскерилгелер чайладып турар. Улуг Хуралды долгандыр политиктиг кажрлаашкыннар ооң сөөлүнде безин соксаваан. Ындыг иттиришкиннерни кылып турар бүгү кижилерни моон соңгаар мөзүлүг политиканы чорударынче ооң-биле холбаштыр кыйгырар ужурга таварыштым.

Улуг Хуралдың кежигүннери Хоойлуда көрдүнгениниң бедик эрге-байдалдыг, а ол ышкаш шынзылгалар-лыг, хөрек демдектерлиг болур дугайында саналды Президент болгаш Чазак деткип турар. Конституциялыг болгаш күрүне тургузуунун талазы-биле дуржулгазын солчур кылдыр Улуг Хуралдың кежигүннериниң өске девискээрлерге болгаш даштыкы чурттарга баарын организастаар бис.

Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери болгаш чалатканнар!

(Уланчызы 2-ги арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ УЛАНЧЫЗЫ

(Эгезин 1-ги арында).

Берге, ынчалзажок хүндүлүг хүлээлгени Улуг Хуралга чон болгаш Конституция даандырган. Мен бодаарымга, ол бедик даалганы чедиишкинниг күүседириниң албан негелдези: Россияның болгаш Тываның хөгжүлдезиниң төөгүлүг дуржулгазын ханызы-биле бодап көөрү, амыдыралдың неген келгени демократтыг реформаларны уламчылаарының эргежок чугулазын хандыр билири, республиканың салым-чолу дээш кайгамчык улуг харысалганы медереллиг езу-биле бодаары болур. Амыдыралдың салым-чолун шилип алыының айтырыы бөдүүн эвес, кайы хире нарының болганчок-ла дарыктыг дөрзин билир болганымда, бо дугайты силерге чугаалап турарым ол-дур. А часпырының уржуу дендин улуг болгай. Бистин чуртувуска социалистиг тургузуушкунуң 70 ажыг чыл дургузунда чедимче чок дуржулгазы бо дугайында бадыткап турар.

1917 чылдың шилип алыышкынының дугайында Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Айыткалында мынчаар демдеглээн: «Большевиктер идеолоотуг чепсек кылдыр коммунистиг доктринаны ажыглавышаан, үеге чөрүштүр боттарының харыызын саналдааннар. Ооң түүнелинде хөгжүлдениң дендин каржы болгаш хаара тудукчу модель-майны тургустунуп, чаңгыс партияның конролюнуң адаанда күрүнениң холунга бүгү курлавырларны мөөнөөн Хамааты ниитилел, демократияның өзүмнери, хуу өнчү узуткаттынган. Россияны күчүлүг шериг-индустриалдыг күрүне кылдыр хуулдурары чоннуң бар-ла күштерин чөгел төндүр ажыглаарының, кижилерни кедер-ей хөй чидиреринiң күселиби-биле чедип алдынган». Бо бүгү байдал чуртту системаның кризизинге чедирген. А тургузугнуң үндезиннеринге дегбейн, ону сайзырангаа жыдар дээн орталдажыышкыннар чүгле тур кадада болгаш кезик-чамдык чедиишкинни берген.

Ийе, «хрущевчу чылыг үеним» чылдарында Совет Эвилели хөгжүлдени дүргедетпишаан, шериг болгаш космос адырларынга эртемтехниктиг революцияның делегей тергиидекчилериниң одуруунга кирер аргалыг болган. Арткан түүлдерге реформаларның күжү четпейн барган. Черни, сугларны, арга-эзимнерни, черниң казар байлактарын үредекчи езу-биле ажыглаары бойдус хүрээлелиниң буураашкынынга чедирген. Саян-Шушенскоениң суг шыжамыры черниң үнүшдүжүттүг эвээш эвес шолдерин суг адаанче киргген. Агаар-бойдус баксыраа турар.

Эрги системаны «эде тургузар» дээн Горбачевтуң оралдажыышкыны болгуг түннелдерни база бербээн. Россия Федерациязының Президентизиниң Айыткалында демдеглээнин езугаар алырга, ол чылдарда хергелел кризизиниң байдалдарында бүгү чуртту «талонизастаары» эгелээн, ынчаарда чурттакчы чонга талонларны тывысканы бараан курлавырлары-биле хандыртынмаан. Бүгү чуртка, ооң иштинде Тывага базаа ындыг болган. Ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга ажыл төлевирин бербейн бааының таварылгалары көвүдээн турган. Россияның Күрбан-кызының даргазы турган кижиниң хүлээн көргенин езугаар алырга, ынчаарда парлаар станок дүн-хүн чокка ажылдан келген, ынчалзажок ажылдан турган кижилерни «няш» акша-биле хандырып шыдаваан. Сан-хөөнүң сандараашкыны диргелин келген.

Экономикага чедиишкин чок чорук партияның ажылчорудулгазын шыңгыы шүгүмчүлелге таварыштырган. Горбачевтуң шыдаар-ла шаа-биле түткүдүп турганы ажык-чарлыг чорук хамыктың мурнунда СЭКП-ге удур согуушкун чепсээ болган. А боттуг эрге-чагырга ынчаарда партияга хамааржыр болганда, ол согуушкун ниитизи-биле эрге-чагырганың ат-алдарын божаңнадырынга чедиринден чайлатпаан. Ооң «шимчедикчи куржаглары» сулараан, тодаргайлаарга, профэвилелдерни, комсомолду, армияны ооң командылаар аргазы кошкаан. Ооң сандараашкыны эгелээн.

Төп эрге-чагырганың кошкай бергени эвилелдешкен республиканың башкаланыышкынче түткүлүн болдурган. Горбачевтуң бодап алганы Ново-Огарево чорудулгазы озалдап калган. ССРЭ-ни хевээр арттырар арганы бүрүн узуткаан. ОБКК-ның үймээни ооң дараазында болган. Болдунган факт-барымдаа кылдыр ооң сандарап дүшкенин Беловежье дугуржулгалары чүгле бадыткаан. Харын бүрүн ангыланыышкынның айыылын ХКД-ни тургусканы-биле чайладыры чедип алдынган. Ам ооң хемчээлинге каттыжылганың харылзаалары базым бүрүзүнде быжыгып эгелээн.

Шилип алыышкынның айтырыы: эрги система-биле халбактаның, ооң-биле кады олүмче кирер бе азы күчүлүг рынок экономикалыг сайзырааңгай болгаш демократтыг чурттарның оруунче кирер бе деп айтырыг чурттуң болгаш ниитилелдиң мурнунга база катап чидин-биле тургустунуп келген. Бистер ийиги орукту шилип алдывыс. Алызын бодап чугаалааргa, шын шилип алыышкынны кылганывыска бүзүрээр мен.

Байдал ындыг турда, шак ындыг байдалдан уштунуп үнериниң үш дозевилелин Россияның политиктери саналдаан: командылап чагырар системаже дедир кирер, күрүнениң шыңгыы контролюнуң адаа-биле экономиканы болгаш ниитилелди чаартыр, тодаргайлаарга. Кыдаттың оруун эдерер, үшкү дозевилел — экономиктиг хосталгаларны хамаатыларга тыпсыр. Бирги дозевилеллиң ажыы чок, чүге дизе, ол дээрге эрткен орукту дагыннаарыдыр. Россия күрүнезинин кошкак байдалының уржуунда ийиги дозевилел бүттүнмес. Ону эде тургустунуушкуннуң б штайгы базымнарындан эгелеп кылыр турган. Ынчангаш үшкү дозевилел арткан.

Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартырынга бүрүн хамаарышкан дыка нарын болгаш берге орукту шилип алган бис. Беш улуг угланыышкынның аайы-биле реформаларны дораан эгелээр ужурлуг турган бис. Ол дээрге политиктиг системаны солувушаан, конституция реформазын чорудары, чаңгыс партияның тергиделинден болгаш идеологиязындан хосталыры-дыр. Политиктиг үзел-бодалдарның хөй хевирлиг тургустунган. Бодунуң эрге-хүлээлгелерин партияга шагда-ла дужүп берген чарлал хевирлиг эрге-чагырга —Советтер эрткен үеним болуп, тарап дүшкен. Экономикага күрүне монополиязының тергиделиниң орнунга өнчүнүң хөй хевирлери, хостуг адаанныжылга, рынок кирген. Социал реформалар боттанып турар.

Федеративтиг болгаш националлар аразының харылзааларын чаартыры, черчериниң бот-башкарылгазын хөгжүдери дээш туржуп киришкен бис. Адактың сөөлүнде, сайзыралдыг бүгү делегейге чурт ажык болу берген.

Чагырып, командылаар системадан рынок экономикалыг болгаш демократтыг системаже шилчиириниң үечадазында турып турар-дыр бис. Ол шилчиишкинниг үечаданың үзамдыкканы хомуданчыг-дыр. Ооң боттуг болгаш кижилериниң турасоруундан хамаарышпас чылдагааннары бар. Социал талазы-биле чедимче чок байдал болгаш хүн бүруде амыдыралдың бергелери турза-даа, езулуг демократияже база хамааты ниитилелче Россияның болгаш Тываның эчизинге чедир киреринiң төөгүлүг ынаныжын боттандырып турарывысты хүлээп көөр ужурлуг бис. Ынчаарга, аңаа хоойлунуң дээди эргелин, каңдыг-даа казыышкын чокка хоойлу мурнунга бүгү кижилериниң деңгээлин, чурттакчы чоннуң амыдыралының төлептиг болгаш сайзыралдыг деңнели тергиидээр апаар.

Делегей сайзыралының чедиишкиннеринче кирер аргаы Россияның хамаатылары алган. Бүгү делегейге бистиң хамаатыларывыстың хостуг аргыжарын 5-10 чылдар бурунгаар бодап безин шыдаар турган бис бе? Бистиң республиканың төлээ черлерин Италияга, Германияга болгаш өске-даа чурттарга ажыдар дугайында ынчаарда бодап безин шыдавас турган бис. Делегейниң хөй чурттарындан эртемденнер, дипломаттар, шинчилекчилер, сайгарлыкчылар, туристер биске ам кээп турар. Бистиң тоогүвүстү ооренип көөрүнге, республиканга дуза чедиринге ак сеткилдии-биле сонуургалдыг кижилер-биле кады ажылдажыынга белен бис. Хамаатыларының угаан-бодал амыдыралы болгаш инициативазы катап тургустунуп турар.

Сөөлгү чылларда чурттан эрткенивис ындыг ханы эргилделер кижи төрелгетен сайзыралының төөгүзүнге эвээш болуп турган. Ынчангаш бурунгаар шимчээшкиниң берге, даржыктыг, чөрүлдээлиг чоруп турары черле элдептиг эвес. Угланыышкыннар оскерли-даа бергилээр, үрегдекчи демиселдиң күжү улуг, быжыг туруштуг таарымчалыг түннелдерин маңаарынга шыдамыккай чорук чедишпейн баргылаар, ооң түүнелинде кижилер чамдыкта бот-боттарын дыңнажып-даа, билчип-даа чадап турар. Ынчангаш болуушкуннарны хандыр медереп билири, чурттуң болгаш республиканың салым-чолу дээш төөгүлүг харысалганың сагыш-сеткилин шинээдип алыры биске эргежок чугула. Бодунуң төөгүзүн хүндүлээр, амгы үеэин билир дай бээр. Рынок инфраструктуразын тургузарынга саң-хөө болгаш өске-даа курлавырлар чардыгын туруп бээр.

Бо бүгү чүүлдер, алызында барып, бүдүрүлге бадыышкынын, ажыл чок чорукту болгаш чоннуң боттуг орулгаларының эвээжээрин болдурар. Ындыг чорудуушкуннар кем-херек, ылаңгыя экономиктиг кем-херек үүлгедир чоруктарга, коррупция болгаш мафия структураларының өзеринге үндезин болу бээр. Мындыг байдалда эрге-чагырга органнары болгаш ниитилел боду чаа байдалдарга чаңчыгын, болуушкуннарның таарымча чок байдалдарын чайладыры эң чугула болуп турар.

Мындыг айтырыглар ховар эвес тургустунуп кээп турар:

Реформа херек турган бе, ол ниитилелге чүнү бергенил, ол дээш каңдыг өртекти төлээнил? Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң чонга Айыткалында бо айтырыларга четчир болгаш тодаргай харыларны берген. Чижээ, кризис болза реформаның уржуу эвес, ол реформа мурнунда-ла үеде эгелээн, дүрген ханылаан болгаш экономикага частырыглар дээш чайгылыш чок төлевир болган деп ында айыткан. Реформа эргежок чугула чөпүг болгаш албан кылыр ужурлуг хемчег болган. Өске орук биске турбаан. Ол дугайын үстүнде чугааладым. Ол хире чугула ажылды ооң-даа мурнады эгелээри чугула турган.

Россияда реформа Чөөн Европаның мурнундагы социалистиг чурттарында, ХКД чурттарының хөй нуруузунда боон турар реформалардан дора эвес, харын чамдык таварылгаларда эки чоруп турарын демдеглеп болур. Чөөн Европаның чурттары «социализм тургузуушкунунуң» оруун дыка кыска орук-биле эрткенин, боттарының экономиказын эвээш үрегден «четтиккенин», хүү өнчүнү хөйү-биле арттырын алганын, ынчангаш оларның делегей сайзыралының оруунче кирери чиик болганын утпас ужурлуг бис. Чижээ, Польшага көдээ ажыл-агыйга хуу өнчү 75 хуу чедир арткан. Ол чурт реформаларны бистен дыка мурнай эгелээн. Ынчамыже амгы Польша бистен дыка мурнаваанын көрүп тур бис ышкажыл.

Социал-экономиктиг системада чамдык таарымча чок үүүлдер турза-даа, реформаларның эки талалары база илдең көстүп турар. Олар болза рыноктуң иштики энергиязын хостаанының түүнели болур.

Эрткен чылын үлетпүр бүдүрүлгезиниң бадыышкын темпизин 11-ден 4.7 хуу чедир кызырганын Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалында болгаш Чазааның Отчедунда демдеглээн. Бойдус халаптары таварышса-даа, көдээ ажыл-агыйга бадыышкын 12 хуудан эвээш, ооң иштинде мал ажылында үүгле 4,6 хуу болган, а эът бүдүрери харын-даа өскен болгай.

Инфляция деңнели 3,6 катап кызырылган. Чоннуң боттуг орулгалары шоолуг эвес кызырылган. Ынчалзадаа оларны 1994 чылдың деңнелинге санаанын утпаалы, ынчаарда бадыышкынны үүгле доктаадыр эвес, харын кижи бүрүзүнге онааштыр акша орулгаларының чамдык өзүлдезин чедип алган. 1992 чылда, кажан өртектерни сула салыпканда, олар чыл дургузунда 24 катап, а эрткен чылын үүгле үш катап өскен болгай. 1992 чылда айда алыр ортумак шалың валютаже солуурунче шилчидерге АКШ-тың 24 долларына, а эрткен чылдың декабрьда 148 долларга деңнелген. Сингапур, Малайзия, Тайвань база өскеде-даа сайзырангай чурттар боттарының реформаларын ажыл төлевири 100 доллар деңнелинден эгелээнин демдеглеп каайн.

Чамдык социал программаларны күүседир, социал адырга болгаш чонну камгалаар талазы-биле республика Чазааның ажылынга парламентиниң багай үнелээшкини-биле чөпшээрежир арга шуут чок. Херектиң ужуру үүл дизе, Президент боду-даа, Чазак кежигүннери-даа чоннуң эвээш хандырылгалыг кезиин камгалаар дээш дыка хөй үени болгаш күжүн чарыгдаан болгаш чарыгдап турар болгай. Ынчалза-даа байдалды өөренип көрүп, ийи байдалды утпаза чогуур. Бирээде, республика бюджединиң 80 ажыг хуузу Россия Федерациязының бюджединден хамааржыр, а 1995 чылда Россияның бюджеди республикага дыка улуг өрелиг боон арткан. Ийиде, Россияга-даа, Тыва Республикагалаа бүдүрүлге бадыышкыны база уламчылаан. Байдал мындыг турда, чоннуң социал деткимчезин капчап күштелдирерил? Биргээр чугаалаарга, чамдык айыткан хемчеглер Чазактың буруузуби-биле эвес, а хөрөнгилериниң чедишпезинден, оон хамаарышпас чылдагааннар-биле боттанмайн барган.

Ынчанмыже, социал адырга реформаларны чорударынга, эвээш хандырылгалыг хамаатыларны камгалаарын боттандырарынга эки үүүлдериниң барын көрбейн барын болбас. Экономиктиг байдал дендин нарын турзадаа, бистер Чөөн Сибирьге хлеб өртээн эң чиик деңнелге түдүп келдивис. Ынчалза-даа парламентиниң шүүмчүлелин барымдаалааш, хлеб өртээн сула салыр ужурга таварышкан бис. Бажың төлевири, чыдыг болгаш электри энергиязының, телефон болгаш өске-даа чүүлдериниң өртектери биске чиик боон келген.

Бистиң республикавыс болза, чоннуң чайгаар өзүлдезиниң талазы-биле (1995 чылда 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 6 кижи) доктаамал турум турушту ээлеп турар девискээрлериң бирээзи боон турарын билир болгай силер. Эрткен чылын нечаштың өлүр чоруу биске кызырылган. Кем-херек үүлгедириниң ниити деңнели 3 хуу, аар кемдээшкиннерлиг үүлгедиишкиннер 24 хуу кызырылган. Үүлгеткен кем-херектериң саны 1990 чылда он бир муң сес чүс турган болза, 1995 чылда сес муң чедир кызырылган. Ниити Россияны алырга, кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турар.

Республикада салым-чаяанныг уругларның элээн каш лицейлерин ажыктан, чорудуп турарывыс реформаларның ачызында ол болдунар, аңаа дузалаан болгу дег аргалыг болган эвес деп бе. Бистиң эмнелге албан черлериниң эң сайзыраңгай, делегей стандарттарынга дүгжүп турар дериг-хереклерни: кылымал бүүрек аппараттарын, уругларның реанимация комплекизин, ядерлиг томографты, дүрген дузаның агаар муңзавас вертоледуун, реамобильди, өске-даа дериг-хереклерни калбаа-биле ажыглап турар, реформа мурнунда үеде ооң дугайын бодаары безин берге турду.

Экономиктиг бергелер турза-даа, Москваның, Санкт-Петербургтуң, Россияның өске-даа хоорайларының дээди өөредилге черлеринде специалистерни калбаа-биле белеткеп, аныяк кадрларны даштыкы чурттарже стажировка эрттиреринче база өөренириниче чорудун турар. Бир чурттакчыга онааштыр стипендия хемчээлиниң талазы-биле республика Россия Федерациязында сески черни ээлеп турар. 1989 чылда Тывадан дашкаар дээди өөредилге черлеринге — 2200, а бо чылын 3500 студент өөренип турар. Чаңгыс-даа школа, чаңгыс-даа эмнелге чери, чаңгыс-даа өөредилге чери хаглынмаан. Күрүне университедин турган болгаш ажыктан. Россияның шилиндек олимпий командазының составынга бистиң 4 спортчувусту база Россияның шилиндек командаларының составынга 36 спортчувусту киирген ындыг таварылга бистиң спорт төөгүвүске турбаан.

Социализм үезинде материалдыг делегей көрүүшкүннеринден согур чүве дег, халбак-ның турган харын. Ынчангаш улус ажыл-агыйының экономика айтырыы бирги черде үнүп турган, чамдык таварылгада ол ындыг боор-даа турган боор. Ооң-биле кады ол чорук социал таланы хөгжүдеринге чүгле артын калган хөрөгнин үзүп бээринге чедирип турган. Реформаларның дөрт чылдарында саң-хөө курлавырлары чедишпейн турааадаа, бистер социал чаартылганың чаа хевирин тургузуп шыдаан бис. Ниитилелди хөгжүдериниң бойдус тодараткан негелдерин барымдаалаан күрүнениң чаа социал политиказын тургузуп турар. Аңаа мурнады боттандырар үүлдер болза, өгбүленин, ие-чаштың болгаш ургуларының, өөредилгениң, эртемнин, кадык камгалалының, культураның, спорттуң, сагыш-сеткилдиң чаагай болурунуң айтырыглары болур. Чогаадыкчы эвилелдериниң, журналистериниң ажылын, аныяктар айтырыгларын оюп эртпейн турар бис. Интеллектуалдыг күш-ажылдың, өнчүнүң ат-алдарын, хүндүткелдиг чоруун көдүрер бодап турар бис.

Кадр айтырының концепциязын шуут чаартқан. Кадрлар, ооң иштинде күрүне албанының кадрларын белеткээр дугайында республика хоойлуларын белеткеп турар. Ол политиканы номенклатура эвес, а контрактылыг система, конкурстар, күш-ажылдың рыногунга чижиишкин тодарадыр. Ынчангаш дөргүл-төрел харылзаалары болгаш чер-чурт тыртыжар чорук эвес, а кижилериниң профессионализмин, салым-чаяанын болгаш талантызын барымдаалап көөр апаар.

Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери!

Россия шаанда алыс утказы-биле федерация эвес, а чүгле ады-биле ынчаар аттынып турган. Тываны база ындыг янзылыг эренгейи-биле ынчаар санап турган болгай. Ынчалзажок мында байдал өскерлип турар болдур ийин. Федеративтиг харылзаалар хөгжүп турар. Бистиң республикавыс ол чорудулгада идепкейлиг киржип турар.

Беш чыл мурнунда күрүне суверенитеди чарлаттынган, бистиң күрүне тургузуувусту чаартырынга эрге-хоойлулуг үндезинни салган бис. Мен ол болуушкунну эрге-хоойлулуг демократтыг ниитилелди тургузарынче орукка эге базым деп санаар ийик мен. Россияның составынга күрүне кылдыр Тыва Республиканың эрге-хүлээлгези 1992 чылдың мартта Федеративтиг керээде быжыглаттынган. Ооң бичии-ле мурнунда, ол-ла чылдың марттың ортан үезинде, республикага президент соңгулдалары болган. Бүгү чоннуң соңгааны Президентизи болу бергеш, соңгукчуларымга аазааным езугаар политиктиг болгаш өске-даа реформаларны үе-үеле боттандырып киришкен мен.

Бистиң чогаадыкчы интеллигенциявыстың болгаш хоойлу үндүрүкчүлериниң үреттүнделдири ажылының түннели Тыва Республиканың күрүне атрибуттарын: гимнин, тугун болгаш сүлде демдээн бадылааны болур. Ооң-биле чергелештир Чазактың, партияларның, шимчээшкиннериниң болгаш хейниитиниң өске-даа каттыжыышкынларының калбак киржилгези-биле чаа Конституция ажылдап кылдынган. Москвага дүвүрээзиниг болуушкуннар ол ажылдың доозукчу үе-чадазын дүргедедирин бистен негеп келген дээрзин утпаан боор силер. 1993 чылдың октябрь 21-де Дээди Советтың 7-ги чыыжының 24-кү ээлчег чок сессиязына ону хүлээп алган, республиканың Президентизи ат салган ооонда, ол-ла хүн күштүг болуп боттанып эгелээн. Ол хүннүң чылдың-на Тыва Республиканың Конституция хүнү кылдыр демдеглеп турар бис.

Ындыг янзылыг, барык хары угда, Россия-даа, Тыва-даа боттары чаа Үндезин Хоойлуларлыг болганнар, оларны езугаар нарын шилчилге үезинде амыдыралды тургузуп турар бис. Президент албан-езузун тургусканының соонда, республиканың күрүне тургузуун чаартыр талазы-биле политиктиг реформаларның ээлчеглиг улуг үе-чадазынче шилчиир арганы ол чорук биске берген. Дээди Хуралдың (парламентиниң) депутаттарының болгаш бүгү деңнелдериниң чагырга дарагаларының соңгулдаларын эрттирген. Районнар болгаш суурлар, кожууннар база сумулар кылдыр эде адаттынган. Советтер күүскомнарының орнунга эрге-чагырганың чаа системазы — чоннуң соңгуп алганы даргалары удуртуп турар чагыргалар тывылган. Олар улуг бүрүн эргелерлиг болгаш саң-хөөну база материал-техниктиг курлавырларны харыылап турарлар, ындыг чорук мооң мурнунда турбаан. Дээди Хурал бисте доктаамал үндезинде соңгуттурган.

Республиканың Конституция судунуң дугайында Хоойлу хүлээп алдынган. Суд органнарының реформазы эгелеп турар. Удавас Төлээлекчилер судтары көстүп келир. Адвокатура болгаш нотариат дугайында хоойлулар хүлээп алдынган болгаш күштүг болуп турар.

Хамаатыларның соңгулда эргелерин камгалаары-биле кудуку звеноларлыг, эрге-чагырганың чаңгыс-даа адырындан хамаарылга чок Төп соңгулда комиссиязы тургустунган болгаш доктаамал үндезинде ажылдан турар.

Ам республиканың күрүне тургузуун улам ынай хөгжүдөр болгаш быжыглаар талазы-биле бистиң бир демниг ажылывыстың дугайында бодалдарны Силернин-биле чугаалажырын чөпшээреп көрүнер. Мындыг үүвени дораан-на чугаалап каайн: кылыр ужурлуг ажылдың хемчээлиниң болгаш ооң негелделериниң талазы-биле нарын сорулгаларны шиитпирлээри бистиң мурнувуста турун турар.

Конституция — ол дээрге республиканың политиктиг системазының болгаш экономиктиг тургузуунуң үндезиннерин, эргелеп-башкарылганың хевирин, хамаатыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин быжыглап турар бистиң үндезин хоойлувустур. Ол турумчаан тодарадылгадан бистиң ам кылыр деп турар бүгү ажылывыс болгаш келир үеде бистиң амыдыралывыс чогум-на ооң ужукталын тыптып турар. Бирги ээлчеглиг сорулга болза, бистиң Конституциявысты өөренири, үндүлеп көөрү болгаш камгалаары болуп турар. Ону өөренип көргеш, ол дээрге амгы үеним демократтыг эрге-хоойлулуг күрүнезиниң Конституциязыдыр дээрзин кижи бүрүзү билип аптар. Демократияның бүгү-ле принциптери ында үндезин кылдыр алдынган болгаш күштүг болуп боттанып турар. Ооң бирги эки үүлү чүдел дизе, чонну эрге-чагырганың үндезини болгаш эдилекчизи кылдыр көрүп турарында. Эрге-чагырганың бүгү-ле адырлары чонга соңгудар, аңаа контрольдадып турар болгаш отчеттуг.

Ийиде. Күрүне органнарының соңгулдалыы болгаш солчулгалыы амгы үеде херек кырында көстүп турар. Хамаатылар хоойлу мурнунга дең эргелиг болгаш оларның эргелери магадылалдыг. Эрге-чагырганың багай ажылдан турар кандыг-даа органын, тус черниң бот-башкарылгазын, албан-дужаалдыг чамдык кижилерни бүрүн составы-биле солуурунуң механизми кордүнген. Массалыг информация чепсектериниң хамаарышпас чоруу херек кырында көскү апарган. Адак соолүнде, боттуг экономиктиг демократия — өнчү хевирлериниң хөй янзылыы болгаш чижилге-дир.

Бистиң Конституциявыстың үш дугаар эки үүүлү — күүсекчи, хоойлужудулга болгаш суд кылдыр эрге-чагырганы аңгылаарының принцивин тодаргай чорутканы. Эрге-дужаалдыг чаңгыс кижиге азы эрге-чагырганың адырынга эрге-чагырганың мөөнөлип турарынга шаптыктап турар туттунуушкуннуң болгаш удурланыышкынның механизминиң үндезини салдынган.

Моон соңгааргы ажылывыска онза барымдаалап көөрүвүс ужурлуг Конституцияның дөрткү эки талазы чүдел дизе, ол дээрге дең эргелиг үндезинге федералдыг Төп-биле харылзаавысты тургузар арганы берип турар күрүне тургузуун болгаш суверенитетти камгалаары-дыр. Ол дээрге реформалар үеэинде бистиң ниити чедиишкинивис-тир.

Ооң-биле чергелештир бистиң Конституциявысты тергиип деп санап болбас. Ниитилел-биле кады ол сайзыраңгайжыттынган турар ужурлуг. Хамыктың мурнунда бүгү үүүлдерни хаара тудар талазы-биле Россияның Конституциязында 137, бистиинде — 113 үүүлдер бар. АКШ-та Конституция 10 муң состеп, штаттарның бирээзинде — Алабамада — 172 муң состеп тургустунган. Ынчангаш штаттың Конституциязын дөрт ходелиишкинге ажыглаары дыка чинк. Моон алгаш көөрге, бистиң Конституциявыс бирдеи-бирээ чокка четче эвес тодараттынган, ынчангаш ону федералдыг Төп болгаш Федерацияның субъектилери-биле, а ол ышкаш республиканың иштинде харылзааларны быжыглаар талазы-биле кезектиг күселиби-биле калбартыр болурунуң аргазы бар. Экономиканың үндезиннериниң талазы-биле эгеин бараан бүдүрүкчүлериниң мурнунга, күрүненің, чоннуң мурнунга бараан бүдүрүкчүлериниң харысалгазының дугайында үүүлдер-биле калбартыр болгу дег.

Хээлиленишкин болгаш эрге-чагырганы шын эвес ажыглаар чорук нептереп турар байдалдарда Үндезин Хоойлуда күрүне албанының база кадр политиказының дугайында бөлүк чок болуп турар. Массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын чурумчудуп таылбырлап турар үүүлдер эргежок чугула.

Оон ыңай. Чамдык четпестерни болгаш иштики чөрүлдээлерни ажып эртер ужурлуг бис. Ындыг чоруктар ында бар. Чижээлээрге, Конституцияның 63 үүүлүнүң 35 пунктузун езугаар Дээди Хуралга бүзүревезин илереткен республика референдумунуң соонда соңгуттурган депутаттарның санындан үштүң ийизинiң бадылаашкынының шиитпири-биле бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрер. Мындыг айтырыг тургустунуп келир: бүгү чоннуң референдуму ацаа бүзүревес чорукту илереткениниң соонда, депутаттар бадылан болур бе? Өске-даа чөрүлдээлер, кошкак талалар база бар.

Конституция съездиниң хүндүлүг кежигүннери!

Россияның күрүнезиниң будун-бүрүн чоруумга, күрүне эрге-чагырга системазының чаңгыс аайынга, федералдыг Төптүң болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң аразынга башкарылганың үүүлдерин бүрүн эргелерин аңгылаарынга, Россияда улустарның дең эргезинге база үндезилеттинген федеративтиг тургузугну конституусчу тургузугнуң үндезиннериниң бирээзи кылдыр Россия Федерациязының Конституциязы доктаадын турар.

Боттуг федерализм болза:

— Россия Федерациязының чаңгыс аай эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг девискээрин, чаңгыс эвин болгаш девискээр талазы-биле будун-бүрүн чоруун камгалаарын;

— Россия Федерациязының башкарылгазының үүүлдериниң болгаш Россияны болгаш ооң субъектилерин кады башкарарының үүүлдериниң талаазы-биле федералдыг органнарның бүрүн эргелериниң аңгыда, Федерацияның субъектилериниң күрүне эрге-чагырганың төп үүдерин дүжүрерин база тускайлаң боттандырарын баш удур көрүн турар.

Россия Федерациязының Конституциязында федерализмни күрүне тургузуунуң принциви кылдыр быжыглаан-даа болза, федеративтиг харылзааларның айтырыглары ам-даа чидиг болуп артышаан. Оларның саныга, хамыктың мурнунда: улустарның суверенитединиң болгаш бот-башкарылгазының; федерацияның — конституусчу, конституусчу—керээлиг азы керээлиг хевириниң; тургузугнуң национал азы девискээр моделиниң; Федерацияның чамдык субъектилериниң эрге-байдалының онзагай үүүлдериниң айтырыглары болгаш өске-даа хамааржыр.

Россияның күштүг болуп турар Конституциязы аңаа долузу-биле четпес харылап, херек кырында боттандырышкының үезинде оларга чөрүшкек тайылбырларны бере бээр ындыг үүүлдерлиг болганда ол айтырыгларны тодарадыры негеттинип турар.

Россия Федерациязының болгаш ооң субъектилериниң кады башкарарының үүүлдерин таарыштырын башкарында эрге-хоойлу талазы-биле четпестериниң барын демдеглээри эргежок чугула. Россияның Конституциязында болгаш ук айтырыгга хамаарылгалыг федералдыг өске-даа хоойлуларда дараазында тоң чугула айтырыгларга тодаргай харыы чок болуп турар.

Кады башкарылганың үүүлдериниң талазы-биле федералдыг хоойлуларны ажылдан кылын база хүлээп ап турар, Федерация субъектилериниң санал-оналын, туруштарын барымдаалап көөрүнүң механизми кандыгы?

Чогуур федералдыг хоойлулар чокта кады башкарылганың үүүлдериниң талазы-биле Федерация субъектилериниң хоойлуларын болгаш нормативтиг эрге-хоойлулуг өске-даа актыларны хүлээп ап болур бе?

Кады башкарылганың үүүлдериниң талазы-биле федералдыг хоойлулар Федерацияның субъектилериниң девискээринге дөрт салдар чедирер бе, тодаргайлаарга, Федерацияның субъектилериниң чогуур хоойлулары чокта оларны дөрт ажыглап болур бе?

Алыс утказы-биле алырга, кады башкарылганың үүүлдериниң талазы-биле федералдыг хоойлулар Федерация субъектилери-биле дутурскулга үндезининге хүлээп алдынган туруп болур. Шүгүмчүлелдер болгаш саналдар киирер арга-биле-даа база оларның төлээлекчилерин ламчыштыр-даа Күрүне Думазынга айыттынган хоойлуларның төлевилелдерин көөрүнге олар боттуг киржир аргалардыг турар ужурлуг. Делегейниң федеративтиг өске-даа күрүнелеринге ындыг хоойлуларны Федерацияның субъектилериниң хөй кезии күштүг болдуруп бадылаптарга, чүгле ооң соонда күштүг болуп кирер.

Федералдыг хоойлужудулга чокта Федерацияның субъектилериниң чогуур хоойлулары болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлулуг актылары хүлээп алдынган туруп болур бе дээрзиниң дугайында айтыгларга чогууру-биле шиитпирлеттинген туруп болур, чүгле дизе чер-черлерге тыптып кээп турар социал-экономиктиг боттуг айтырыглар дээдн чаданың шиитпирлээрин маңан шыдавас болгаш магадыладар чок, айтырыгны чогум-на федералдыг деңнелге тус черниң онзагай байдалдарын өөренип көрүп турган, эң-не билдилин-биле, чогумчалыы-биле шиитпирлеп ап болур.

Конституусчу съездиниң кежигүннери, Силерге кады эргелеп-башкарар үүүлдер талазы-биле российжи Конституцияның үүүлдерин, олла айтырыглар талазы-биле Федеративтиг керээни сайгарын көөрү болгаш ажылдан кылыры, Федерация-биле кады ажылдан кылыры эргежок чугула хоойлуларның тодаргай даңзызын тургузары болгаш республиканың парламентизинге база Президентизинге хоойлу саналдан киирер инициатива-биле киирери онаажып турар-дыр. Федерацияның субъектилериниң хоойлуларынга болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларынга тодаргайлаттынар хоойлужудулга үндезиннерин федералдыг органнар хүлээп алыры күзенчиг.

Дуржулгадан алгаш көөрге, ийи деңнелдерге: федералдыг база девискээр аайы-биле күүсекчи эрге-чагырганың системазын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле хемчеглери дарый хүлээп алыры негеттинип турар. Бир талазындан алырга, Россия Федерациязының субъектилериниң федералдыг органнар кандыг-даа система чокка хөлчок көвүдеп турар. Ындыг чорук күрүненің албан-хүлээлгелери кызыдан, экономиканың күрүнении эвес сектору калбарып

(Төнчүзү 3-кү арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

турар таварылгада безин болуп турар-дыр. Амгы үеде республикада федералдыг контрольдаар органнарның он ажыг филиалдары, үсүс контролерлар ажылдап турар, оларның ажылының дээштиин бедидерин үгле күзээр апаар. Ынчап кээрге, олар бистин тыва Конституциявыста регламентиленип көрдүнмээн. Девискээрлерге федералдыг Төп моон дээре бүзүрээр, чаа федералдыг структураларны тургузуп турар, оларныи-биле дугуржур ужурлуг. Өске талазындан алырга, «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазының нинти принциптериниң дугайында» Хоойлубиле хөй-хөй эргелерни тус чер чагыргаларына дамчыдып берген. Оон-биле чергелештир оларга аная үүлдешкек харыысалганы доктаадып тургустаан, ындыг чорук оларның чамдык удуртукчуларының талазындан шыңгыы хажыдыышкыннарга чедирип турар.

Россия Федерациязы биле ооң субъектилериниң аразында кады башкарып чорудары үүлдериниң бар бооп турары, а ол ышкаш Россия Конституциязының чедир сайзырангай эвези Россияның күрүне эрге-чатыргазының федералдыг органнары-биле ооң субъектилериниң аразында кады эргелеп-башкарар үүлдерини болгаш бүрүн эргелерин керээ езугаар ангылаарының эргежок чугулазы үнүп кээр. Айыттынган керээлерни чарары — ол дээрге Россияга быжыг турум байдалдың деңнежип тургустунарын чедип алырының эң чугула аргаларының бирээзи-дир. Федерацияның элээн хөй субъектилери ындыг керээлерни чарып-даа алган. Амгы үеде, Россия Федерациязы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразында эргелеп-башкарылга үүлдерини болгаш бүрүн эргелерни ангылаарының дугайында Керээнни төлевилелин чедир ажылдап кылыры уламчылап турар. Ооң чамдык үүлдерин федералдыг органнар-биле өчизинге чедир дугуржуп, дүүштүрери чоруттунып турар.

Амгы байдалларда демократтыг реформаларның ачызында Федерацияның субъектилериниң негелделерин Төп хүлээп көрүп турар чоруун чедип алган бис. Ынчалзажок керээлеринде артык талаларын, олар Төптүң ажылын чиигедип, девискээрлерге мурнундаазындан артык бот-тускайлаң чорукту берип турар деп чүвени билбейн турарындан удурланыышкын ам-даа уламчылап турар. Бөгүнде бо айтырыгны шиитпирлээрингe хамаарыштыр ийи аңгы туруш бар. Чамдыктары кады денге керээлерни чарарын сүмелеп турар, ол дээрге ужурутказы-биле алырга конфедеративтиг харыысааже шилчиири-дир. Мында күрүненің буступ дужериниң айыылы бар. Өскелери керээлерни шуут чарбазын саналдап турар. Мында база бир кызагдал бар — эрги чаңгыс хепке кирген байдалче эглири илдең. Мээң бодап турарым-биле, керээлерни үгле республикалар-биле, онза байдалдыг, Калининград, Сахалин областар, Приморье край ышкаш девискээрлер-биле чарары чугула. Тыва, бир эвес ооң эге байдалдарын, Россияның составынга киргениниң байдалдарын болгаш үезин ап көөр болза, онзагай байдалдыг субъект. Керээни чарарынче чүткүдүп тура, бис боттарывыстың байдалывысты өөренип көрүп турар бис. Боттарывыска үгле боттандырып шыдаар үүүлдеривисти ап турар бис. Артканнарын Федерацияга дамчыдып бээр.

Керээлиг хамаарылгаларның чорудуунга хамаарыштыр чугаалап тура, дараазында эки эвес байдалдыг үүүлду кичээнгейге албайн барып болбас. Чардынган керээлерни сайгарып көөрге, эргелерни дамчыдып бээрде, чамдык республикаларга өскелериңе бодаарга, илдеңне артык талаларлыг эргелерни бергени көстүп турар. Эрге-чагырганың федералдыг органнарының талазындан Керээлерни ажылдап кылып турар үеде эвээш эвес таварылгада политиктиг янзы-хевирлиг туруш илереп, дыка субъективтиг байдал бар, ооң хараазы-биле тустус субъектилериниң артык эргелерлиг байдалының тургустунарынга чедирип турар. Моон-биле холбаштыр «Россия Федерациязының эрге-чагырганың федералдыг органнары биле субъектилериниң эрге-чагырга органнарының аразында кады чорудулгазының үндезини, карышкактыы база үүүлдешпези боттуг чылдагаанналыг. Олар, бир-ле дугаарында, бистиң Конституциявыс мурнап хүлээп алдынганы-биле холбашкан. Ооң ыңай. Бисте болгаш федералдыг Төпте эң-не эгезинден тура бот-догуннаашкынның, улустарның бот-тодарадылгазынга эргезинин болгаш федералдыг тургузулга айтырыгларының талазы-биле аңгы-аңгы туруштуг бооп келген. Бис делегей эргезиниң бүүү-ниити хүлээп көрген нормаларынче колдай көрүп келген бис. Чүгле бо чөрүлдээлерни, федералдыг Төпте чамдык политиктерниң карартып турары ышкаш, ынчаар көрүп болбас хөрек.

Б. Н. Ельциниң Тывага чорааш: «Россияга чаңгыс хепке дөмейлештирген республикалар турбас ужурлуг» дээн сөстерин база катап катаптаксадым. Россия хөй янзы хевирлиг болгаш хөй национал-лыг чүрт. Унитарлыг (чаңгыс аай тургузуглуг) байдалдан езулуг федерализмче шилчилгениң үе-чадазында субъектилериниң ангы-аңгы эге болгаш төөгүлүг байдалдарын барымдаалап көөрү эргежок чугула. Бо үе-чадада симметриялыг (деңдески) федерализм дугайында чугаа кылыры берге. Чүнү-даа мурнай ол асимметриялыг болур ужурлуг. Маңаа холбаштыр Чечен Республиканы чижекке ап көөр бодайдыр мен. Мээң бодап турарым-биле, федералдыг Төп ында дайынны соксадыр сорулга-биле ол республика-биле эрте-даа, орай-даа бол, калбак эргелерни берген Татарстан болгаш Башкортостан дег, күрүне чергелиг көрүп, керээни чарары, харын-даа улам улуг эргелиг — конфедерализмниң элементилери кирген керээни чарары албан апаар боор.

Федералдыг болгаш республика конституцияларының дүүшкээнин дугайында чугаалап тура, ол айтырыгларны сөзүглел болгаш тургузуг талазы-биле демейлешкээнин дузазы-биле шиитпирлеп, республикалар боттарының конституцияларын төптен айтыышкыннар езугаар хүлээп ап турган мурнундагы ындыг эрги практикаже эглириниң дугайын бодавайн турар бис. Россияның эрге-хоойлу системазында федералдыг Конституцияның коллуг тружүн хүлээп көрбүшаан, российжи конституцияның бодунуң чедир сайзыраңгай эвес бооп турарын айтыр апаар. Ону далаш-биле, коньюнктурлуг туруш-биле хүлээп алган. Ооң чамдык үүүлдерин өскертип болур болгаш өскертир-даа ужурлуг. Ол дугайында март 5-6-да Москвага Ниити-россияның эрге-хоойлу реформазының талазы-биле эрткен конгрезинге чурттуң көскү эртемденнери — юристер болгаш күрүне ажылдакчылары боттарының саналдарынга үндезилелдиг чугаалап турган.

Бодумнуң Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалымга амгы үеде республикада эрге-хоойлу нормаларының чогаадылгазында чаңгыс аай система тургустунмаан деп айыткан мен. Хоойлулар ажылдап кылырының болгаш хүлээп алырының чорудуу таварылгадан таварылгаже янзылыг, күрүненің мурнады көөр эрге-ажыктары онзалай көрдүнмээн. Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп ап турар хөй хоойлуларының шынары куду. Моон-биле холбаштыр амыдыралдың бүүү талаларын өйлеп таарыштырар талазы-биле хоойлулар төлевилээр ажылдарның республика программазын хевирлеп тургузары биске эргежок чугула бооп турар. Ону боттандырарының хоойлу деңнели-биле доктаатка механизми база албан херек. Республиканың Чазаанның чанынга Хоойлужудулга болгаш эрге-хоойлу деңнештирип чорудулгазының институдун тургузары чүүлдүг, аңаа эки материал-техниктиг баазаны тургускаш, бедик мергежилдиг юристер-биле хандырар апаар. Россияның чамдык девискээрлериндe ындыг институттар шагда-ла чедиишкинниг ажылдап турар. Бо талазы-биле ажылдың эвээш эвес кезиин Юстиция яамызынга дагзыр апаар.

Конституция съездизинин хүндүлүг кежигүннери!

Конституцияны сайзырангайжыдарының талазы-биле ажылдың чамдык талаларына доктаап, катаптаарын бодап тур мен. Эрге-хоойлу реформазы чоруп турар өскерлиишкиннерден чыдып калбас ужурлуг.

Бирээде. Чоннуң эрге-чагыргазын бүүү талалыг калбартыр болгаш быжыглаар ужурлуг бис. Чамдык үүүлдер конституция езугаар быжыглаттынган турары күзенчиг. Конституцияга болгаш күштүг бооп турар хоойлуларга чоннуң эдилгелер киириринге хоойлужудулга саналдап киирер инициативазын боттандырарының механизми Конституцияга чүге киирип, хоойлуларга чүге бижип болбас деп бис.

Шак ындыг саналдарны ам дээрзинде эрге-чагырганың дээди органнары боттары чоннуң киржилгези чокка киирип турар. Ынчангаш чүгле ажыл-агый, экология болгаш өске-даа улуг хемчээлдиг айтырыглар талазы-биле эвес, а харын-даа албан-дужаалдыг кижилерни база депутаттарны киириштир оларны дедир кыйгыртыр талазы-биле тус чер референдумунуң дугайында хоойлуларны хүлээп алыр үе келген. Ажыы-биле чугаалаарга, бөгүнде бис оларга, кажан олар буруудаттырар ужурлуг кем-херек-даа үүлгедип кааргa, дегбейн турар болгай бис.

Эрге-чагырга структураларын тургузарынга киржилгелиг улус чоннуң ролюнуң дугайында онзалап чугаалаар ужурлуг бис. Бистиң республикада соңгукчуларның идепкейн чаңчыл езугаар бедик дээрзин көрүп турар бис. Сөөлгү соңгулдаларга соңгукчуларның чартыындан хөй кезии киришкен. Ынчалзажок Дээди Хуралдың депутаттарының болгаш Улуг Хурал кежигүннериниң дугайында амгы үеде күштүг бооп турар хоойлуларда соңгукчуларның киржилгезинің кызыгаарын 25 хуу чедир кудулаткан. Россия деңнелинге алыр болза, ындыг байдал ажырбас. Ону бистиң улуг эвес республикавыска, ылаңгыя кожуннарга, сумуларга хамаарыштыр коор болза, тургустунуп кээр айтырыглар бар.

Соңгукчуларның хөй кезии киришкен кандыг-даа соңгулдаларның бүүү эргелиг болуруң хандырар үүүлду республиканың Конституциязына киирер аргазын ооренип коорун силерге сүмелээр-дир мен. Улусчу эрге-чагырга хамаарыштыр, чаа Конституция ооң мурнундагызына бодааргa, демократчы соңгулдаларны, кайы-даа деңнелге соңгулдаларның шилиишкин-чижилгелиг эртерин көрүп кааныбиле ол демократчы деп санап турар мен. Чонга отчеттуг болуруп, оларның талазындан контроль турарын киирери эргежок чугула. Ажык-чарлыг болуруп, эрге-чагырга органнарының ажылчорудулгазының дугайын массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыңнадыр дээрзин аңаа немей чугаалаайн.

Чазактың сөөлгү дөрт чылда ажыл-чорудулгазының парламент болгаш чон мурнунга отчедуңуң дугайында силериниң-биле чугаалажыксаан ийик мен. Чон ону деткип турар. Шүүгүмчүлелдиг саналдарны болгаш күзээшкиннерни ооренип көрүп, түңнээш, оларны боттандырар талазы-биле хемчеглериниң планын ажылдап кылырын практикалап турар. Ол системажыг берген.

Ынчалзажок республиканың Чазаның сөөлгү отчеду депутаттарга аңгы-аңгы бодалдарны тургускан. Хөй кезии ону болур-чогууру-биле хүлээп көрген. А чамдыктары чон мурнунга отчетту сайгарып турарының чурумунуң үндезининг күжү чок деп турду. Бир эвес ооң-биле чөпшээрежир болзувусса, улусчу эрге-чагырганы бактаадып шыдавас бис. Ооң-биле кады үндезин күш чок деп чигзиниишкиниң үнүп келгениниң чылдагаанын билип турар мен, бирээде, ол эрге-чагырга органнарының болгаш кайы-даа деңнелдиң эрге-дужаалдыг кижилериниң чон мурнунга отчеттуунуң дугайында хоойлу-дүрүм баазазының чок бооп турары. Чазактың, парламентиниң болгаш Улуг Хуралдың, Дээди судтуң, Дээди арбитраж судунуң база республика прокурорунуң отчеттарын сайгарып чугаалажып көөрүнүң чурум чорудуу конституция езугаар быжыглаттынын көрдүнген турар ужурлуг. Ооң башка контрольдан болгаш шүүгүмчүлелдин дашкаар артар байдал тургустунуп келир-дир. Президент, Чазак болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының даргалары бо ажылды чорудуп эгелээп. Сос ам оларда.

Эрге-чагыргаларны аңгылаарының айтырыынга ам база доктаап көрейн. Бир талазында, чоннуң эрге-чагыргазы оларның ажыл-чорудулга, бүүрүн эргелериниң аайы-биле: хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырганарына аңгыланган. Өске талазында, олар аразында харылзаалыг кады ажылдажылгалыг болурунче албадаткан, үүге дизе эрге-чагырганың үндезини чон болуп турар болганда, олар чонга бараан боор ужурлуглар. Биске эрге-чагырганың бүүү адырларының күштүг болуру херек. Президентиниң эрге-чагыргазын ап көрээли. Аңаа хамаарыштыр бөгүнде бодалдар аңгы-аңгы, хөлүн эрттирикеп бодалдар-даа бар. Күрдума депутады Г. А. Зюгапов болгаш Дээди Хуралдың депутады А. С. Хоюгбан Президент эрге-дужаалы Россияга, ХКД-ге болгаш Тывага бодуп бадыткап шыдаваан деп чугаалап турарлар.

Бистиң чонувус эрге-чагырганга өзек турарын көрүп чаңчыккан. Моон мурнунда болза Чингине секретарьга баштаткан Коммунистиг партия турган. Шилчилгелиг үе-чадада эрге-чагырганың шак ындыг өзээнден ойталап шыдавас бис. Президентиге баштаткан президент эрге-чагыргазы ол-дур. Ынчалзажок партия кежигүннериниң үүгле эвээш каш кезээ-биле соңгудуп турган Чингине секретарьдан ооң ылгалдыы — ол бүүү чондан соңгутканыдыр. Ол чондан болгаш чонга эрге-чагырга болур. Ооң мурнундагы Советтерниң коллективтиг харыысалга чок коллективтиг органнарының орнунга ноң мурнунга ол чааскаан харыысалганы хүлээп турар. Ол эрге-дужаалды ап каптар болзувусса, баштайгы эрги байдалче эглип келир бис.

Республикавыс кандыгыл президентилиг бе, азы парламентилиг бе деп айтырыгны долгандыр маргылдаа чоруп турар. М. С. Горбачев ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинге соңгуткан болгай. Ынчангаш дүшкен ССРЭ сөөлгү чылдарда үүнүдаа мурнай президент-парламент күрүнези бооп турган. Тывага Президентини парламент таварыштыр эвес, а чон боду соңгаан. Ынчап кээрге, республиканы президент республиказы кылдыр санап болур. Россияда ажылап турар арга-хевирге бодаарга, бисте ылгалдыг үүве — Тывада Президент эрге-чагырганың үш адырының үстүнде эвес, а ооң-биле кады, ол чаңгыс угда республиканың Чазаан база баштап турар.

Маргылдаалар үезинде тургустунуп келгилээр чамдык айтырыгларже кичээнгейни улгандырайн. Президентиниң болгаш Чазак Баштыңының эрге-дужаалдарын аңгылаар дугайында бодалдар үүүп келир-дир. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны чугаалап көрейн. Бистиң чугаалажып турарывыс шилчилгелиг үеде, экономиктиг болгаш политиктиг эрге-чагырганы чаңгыс холга мөөннээри база ол эрге-дужаалдарны дакпырлаары төөгү-биле бадыткаттынган. Берге шилчилгелиг үени чурттап эткеш, экономика быжыгын келирге, политиктиг чогумчалыг байдал тургустунарга келир үеде Президентиниң база Чазак Баштыңының эрге-дужаалын аңгылаар айтырыгны тургузуп болбайн аан. А амгы байдалдарда күүсекчи эрге-чагырганы кошкаткан херээ бар бе? Айыылдыг эвес бе? Чүвени ханы медереп билир кижи бүрүзү ону ынчап болбас деп чүвени билир деп бодаар мен.

Россияда болгаш Тывада президент эрге-чагыргазын эрге-чагырганы эжелээри база авторитарлыг болгаш диктаторжу езу-чурумну тургузары дээн чижектиг үүүлдер-биле холбап турар апарган. Сайгарып көрээлиңер. Демократтыг, авторитарлыг болгаш диктаторжу азы тоталитарлыг деп езучурумнуң үш хевири бар болгай. Диктаторжу езучурумда демократтыг институттар турбас, ниитилелдің бүүү-ле адырларына болгаш хамааталыарның хууда амыдыралынга күрүненің дорт контролю тергиндээр. Авторитарлыг езучурумда эрге-чагырга чаңгыс кижиниң холунга мөөннеттинер. Демократтыг езучурум үезинде чон эрге-чагырганың үндезин дээз бооп хүлээп көрдүнер, бистиң Конституцияда көрдүнүп турары-даа ындыг. Ынчап кээрге, бир органның азы кижиниң эрге-чагырганы ап, эжелээр дээр ындыг үүве чок, а харын ону чайладырының механизмин бистиң Конституциявыста бир дугаар киирген. Президент болгаш Чазак парламент база чон мурнунга отчеттуг. Президент эрге-чагыргазының «чымчак» демократтыг хевири илдең көскү-дүр. Президент кошкак камгалаттынган дээрзин республиканың Конституциязын ханы өөренип көргеш, бүзүрээр силер.

Ооң ыңай. Президентиниң парламент-биле харылзаазынга хамаарыштыр. Чугула кол шупту айтырыгларны, сайыттарны томуйлаарындан эгелээш, ол республиканың Конституциязынга дүүштүр парламент-биле дугуржуп турар. Президентиге үүгле хүлээп алдынган хоойлу төлевилелдериниң талазы-биле болгаш парламентини тарадыштар эргени берген. Эрткен чылын мен шынары куду дээш 10 хоойлу төлевилелин хүлээп көрбейн, чедир ажылдап кылыр кылдыр эгиткен мен. Ону хөй дээрдир. Б. Н. Ельцин хүлээп көрбейн, 200 ажыг хоойлуну Федералдыг Хуралга эгиткен, ону деңнештирип көрээлиңер.

Чамдык хоойлу төлевилелдеринге Президент үүге ат салбайн турарыл? Үүге дээрге ол чон база төөгү мурнунга харыысалганың чүүгүн ап турар. Чижек, Конституция съездизинин даргазын болгаш секретарын дорт чажыт бадылаашкын-биле соңгуур дугайын чаңгыс эвес удаа чугаалап келзимзе-даа, Улуг Хуралдың регламентизинің дугайында Хоойлуга ат салган мен. Парламентиге ол санал эртпейн барган. Дээди Хуралдың эдилгезин езугаар хоойлуга ат салдым. Улуг Хуралдың бөлүк кежигүннери боттарының кыйгырыынга мени чемелеп хомудааннар. Силерниң үнүкер хүлээп алдынган болгаш хоойлунуң өскертингенинге өөрүп турар мен. Бо чижек хоойлу төлевилелдеринге ат салырының, оларны хүлээп көөрүнүң механизмин Конституция езугаар тодарадырының чугулазын айтып турар.

Парламент дугайында кысказы-биле. Доктаамал үндезинде ажылдап турар бистиң парламентивистиң дугайында үстүнде база чугаалаан болгай мен. Ажылдың ындыг принциптиниң болур-чогуурунуң дугайында чугаалар ниитилелде тургустунуп турар. Төлээлелге болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганың эде тургузарының янзы-бүүү аргаларын саналдап турар. Чамдыктары доктаамал эвес ажылдаар парламентиже шилчиирин саналдап турар. Республика бюджеди чедишпейн турар үүве болганда, мында тодаргай үндезин бар хире. Өскелери төлээлелге эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелерин Улуг Хуралга, а хоойлужудулга эрге-хүлээлгелерин — Биче Хурал хевирлиг хоойлужудулга Палатазынга дамчыдып бээрин саналдап турар. Ол ышкаш ону Улуг Хуралдың кежигүннеринден соңгуурун бодап турар. Үшкү кижилер ийи палатадан: кожууннар азы республика субъектилериниң төвүлелиниң төлээлекчилер Палатазын болгаш хоойлужудулга палатазын азы бир янзы Биче Хуралды тургузарын саналдап турар. Бо вариант болза бүүү улус соңгаан албан-дужаалдыг кижилериниң дүрүм езугаар болурун хандырары-биле кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырга даргаларын Чазактың составынан үндүрген таварылгада болуп турар. Моон дугайын үүге чугаалап турарым ол? Үүге дизе чагырга даргаларының дүрүм езугаар эрге-байдалы дыка бедик. Чижээ, чагырга даргаларының дүрүм езугаар эрге-байдалы ол кожуундан соңгуткан Дээди Хуралдың депутаттарының дүрүм езугаар эрге-байдалындан бедик, үүге дизе ону дээш чаңгыс округтун соңгукчулары эвес, а кожуунның бүүү соңгукчулары соңгаан болгай.

Мээң бодалымны езугаар алырга, парламентиниң хоойлулар чогаадып тайылбырлаар база оларны республиканың Конституция судунга дамчыдып бээр эргелерин эде көөрү эргежок чугула бооп турар. Парламентиниң контрольдаар эрге-хүлээлгелерин база кичээнгейлии-биле көөр херек.

Төлээлелге болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганың чаартырының янзы-бүүү аргалары бар дээрзин көрдүвүс ышкажыл.

Үүгле чаңгыс үүвени чугаалап каайн: парламент эрге-чагырганың автономнуг адыры кылдыр биске херек. А үстүнде көдүртүнген айтырыгларны келир үеде шиитпирлээр силер.

Суд ситемазының дугайында.

Эрге-чагырганың адырларының турары кандыг-даа күрүне тургузуунуң ыяап-ла турар кезээ болур. Россия Федерациязының Конституциязының 10 үүүлүнге дүүштүр Федерацияның субъектилериниге хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд кылдыр аңгылаарынга үндезилээш, күрүне эрге-чагырга органнарының системазын боттары доктаадыр эрге бердинген турар ужурлуг. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарга хамаарыштыр Тыва ындыг эргелиг. Суд органнарынга хамаарыштыр алырга — чок болуп турар. Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнгени-биле судьяларны чон боду шилип алыр демократтыг чурумдан ылгалы үүдел дизе, Россия Федерациязының Президентизи боду үстүнден болгаш харын-даа бүүү назыда кылдыр оларны томуйлаар чурум ам бар апарган. Ынчангаш Федерацияның субъектилеринге суд эрге-чагырганы шуут аңгы, чонга-даа, парламентиге-даа контрольдатпас кылдыр херек кырынга хоойлужудуттунган. Алыс утказы-биле алырга, ол дээрге республикада бодун боду контрольдаар эргелиг шуут-ла Россияга хамааржыр эрге-чагырга органы-дыр. Судьяларны эрге-дужаалынга шилип алырынга, судтарның ажылынга, чонга оларның отчет бээринге ажык-чарлыг чорукту хандырарының конституцучу магадылалдары артар ужурлуг деп санаар мен.

Конституция судунуң дугайында онзалап чугаалап көрейн. Ону тургузарының бүүү дөзевилелдери ам дээрзинде чедимче чок болган. Ону тургузарының амгы схема-майыы сайзырангай эвес деп саналар мен. Чижээ, ол талазы-биле ооң үш кежигүннериниң кандидатураларын Президент, үжүн — Дээди Хурал, судьялар ниитилежилгези — база үш кандидатуларны саналдап турар. Ол 9 кижиниң иштинден бежин депутаттар чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Олар боттарының кандидатуралары дээш черле бадылаары билдингир. Ынчаарга, үш ийине деп схема езугаар оларның кандидаттарының деңзизи чая базары — баш бурунгаар көрдүнген түннел билдингир ышкажыл. Черле ынчаш, Конституция судунуң кежигүннери тос кижиден эвээш эвес болур ужурлуг, кым-бир кижи аарыг-аржыкка таваржын азы шөлээлеп болур болгай, а ол орган доктаамал ажылдаар ужурлуг. Ооң ыңай, эрге-чагырга адырларын шеглээринге бүүү чоннуң соңгааны бүрүн эргелиг Конституция судунуң составы херек. Мындыг дөзевилел база бар. Дээди судтуң палаталары чамдык девискээрлерде тургустунган. Ол дөзевилелдериниң чогум кайызы эң-не тааржын болурул? Бо айтырыгның харыызы силерден база хамааржыр.

Чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында каш сөс. Советтериниң системазын катап тургуспас, кожууннар болгаш хоорайлар Хуралдарын тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар бис. Оларны тургузарының эрге-хоойлулуг баазазы тургустунуп турар. Политиктиг партияларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажылчорудулгазынга хамааржыр үүүлдерни республиканың Конституциязынга калбартырывыс эргежок чугула. Национал-дар аразының харылзааларының дугайында үүүлдер база эргежок чугула. Бо дээрге бистиң Конституциявыста кошкак талалардыр. Ынчангаш Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазы улуг дээрзин көрүп тур силер. Бистиң Конституциявыска чамдык өскерилгелерни болгаш немелделерни киирип болур арга-зының дугайында чугаалашпышаан, аңаа политиктиг чайгылыышкынарның салдарын черле киирип болбазының дугайында утпас болза чогуур бооп.

Конституциялыг съездиниң хүндүлүг кежигүннери!

Улуг Хуралдың келир үеде ажылын республиканың Президентизи болгаш Чазаа ынчаар көрүп турар. Боттарывыстың талавыстан силериниң ажыл-чорудулганарга бүүү талалыг деткимчени көргүзер бис. Эргежок чугула ' байдалдарны тургузар бис. Бирги хуралга Улуг Хуралдың удуртукчуларын соңгуп ап, ажылчын органнарны хевирлеп тургузуп болгаш өске-даа организастыг айтырыгларны шиитпирлээр силер. Ооң соонда болур хуралдарга республиканың Үндезин Хоойлузун сайзырангайжыдарының талазы-биле ажылче шымныг киириптер силер. Силериң сорулганар — конституцучу хүлээлгеңерни күүседири.

Бирээде. Катаптаайн — республика Конституциязын камгалаар, ооң-биле күрүненің болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралдың турум, чогумчалыг байдалын хандырар.

Ийиде. Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларацияны туруштуу-биле камгалаар. Федеративтиг күрүненің хемчээлинге бистиң күрүне тургузуувустуң демдектерин камгалап кадагалаар.

Үште. Республика Конституциязын сайзырангайжыдып чаартыр болгаш эрге-хоойлу реформазын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын углап баштаар.

Дөртте. Республика парламентизин дамчыштыр Россия Федерациязының Конституциязын сайзырангайжыдарының талазы-биле хоойлужудулга инициативаларын саналдап киирер, олар дээш туржур.

Боттарыңарның конституцучу албан-хүлээлгелериңерни күүседип тура, бистиң амыдыралывыстың социал-экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг боттуг үүүлдериниң хоорук эвес болур ужурлуунарны онзалап демдеглекседим. А амгы үе анаа амыр эвес. 1996 чылда бистиң ажылывыстың эң колдады кылыр үүүлдери мээң Айыткалымда болгаш Чазактың 1995 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында отчедунда тодаратынган. Республиканың чурттакчыларының болгаш парламентизиниң шүгүмчүлелдеринге, саналдарынга дүүштүр оларны таарыштыр эде кылган.

Бо чылын чиик амыдырал манаан херээ чок. Россияда болгаш Тывада реформаларның оруунда бурунгаарлаашкын бар, ынчалза-даа эвээш эвес частырыглар кылдынган, ылаңгыя хуужудулганы, акционержидилгени болгаш аграр реформазын чорутканында. Экономикага чогуур социал угланыышкынны бээринге акша-хөреңги чедишпейн турар. Удур-дедир төлээшкиннер кылбазының, ажыл төлевирин саадарының, ниитилел болуктерининң аңгыланыышкынының кризизи уламчылавышаан.

Бо чылын Россияның Президентизин соңгуур бис. Ботдогуннаан Таңды-Тыва Республиканы чарлаанының хүнүнден бээр 75 чыл болурун, тыва-орус харылзааларның тургустунганының 380 чыл оюн байырлалдыы-биле демдеглеп эрттирер бис.

Эң чоокку ийи-үш чылдарда бистиң хамаатыларывыстың конституттуг эргелерин быжыглаар ужурлуг элээн каш сорулгаларны боттуу-биле шиитпирлээри биске эргежок чугула.

Бирээде. Бюджетти чарыгдалдар талазы-биле хамыктың мурнунда камгалаттынган статьялар талазы-биле: ажыл төлевирининң, пенсияларның, пособиелерниң, стипендияларның болгаш өскедаа үүүлдерниң талазы-биле үзүктел чок болгаш долу күүселдезин хандырар. Ам барып, тургустунган график езугаар боттандырары күзенчиг.

Ийиде. Чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээринче хол тудуп кириптер.

Үште. Биче сайгарлыкчы чорукту деткиир.

Дөртте. Өртектерни хостуг салганы-биле холбаштыр хамаатыларның чидирген акша кадагалалдарын база салыышкыннарын эгидер дугайында Федерацияның хемчеглериңе идепкейлиг киржир.

Беште. Чурттакчы чоннуң адрестиг социал деткимчезин күштелдирер.

Алдыда. Рынокка чаңчыгып тааржын алырындан бүдүрүлгеже эглир ужурлуг бис. 1996 чыл — рынок-тың нарын байдалдарында экономиканың болгаш кадларның быжыгын четчириниң чылы.

Чедиги болгаш эң кол сорулга — хамааты тайбың-ны болгаш национал-дар аразында чөпшээрежилгени хандырары. Хөй-ниити чөпшээрежилге дугайында Керээге ат салганнарга болгаш бо нарын үеде республикада политиктиг быжыг турум байдалды херек кырында хандырып турарларга өөрүп четтиргенимни илередип турмен.

* * *

Улуг Хуралдың хүндүлүг кежигүннери!

Россияга болгаш Тывага революсчу өскерилгелериниң үезин чогум-на бистерни шилип алган-дыр. Ол дээрге бистиң ниити салым-чолувустур. Силер бистиң маадырлыг болгаш качыгдалдыг төөгүвүсүн үнелээр, бистиң адаларывыстың, нелеривистиң тудуп тургусканы материалдыг база угаан-бодал үнелиг үүүлдерин, күрүне тургузулгазының чаңчылдарын силер байыдып уламчылаар силер. Силер келир XXI үүс чылдың таваан, келир үеде чечектелир Россияның болгаш Тываның таваан салыр силер. Үүү канчалдаа бис оларны эчизинге чедирер бис.

Бис шын орукта бис, делегейниң депшилгелиг чурттарының чоруп орар оруунда бис деп үвеге бүзүреп турар мен.

Кичээнгейиңер дээш четтирдим.

ОЛАР — НИИТИЛЕЛДИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Россияның Уруглар фондузунуң Тыва салбыры «Дүлей уруглар» деп хөй-ниити политиктиг ажык акцияны эрттирип турар. Төрүттүнген чаш уруг дээрге, ниитилелдің кежигүнү, келир үенин тургузукчузу. Ооң бурунгаар көрүүшкүнү, идей-күзел-бодалындан чаа ниитилелдің кандыг болуру улуг хамаарылгалыг. Кемниг төрүттүнген, чугаазы багай, дыннавас уруглар-ның сөөлгү үеде көвүдеп турары бистерни дүвүретпес арга чок. Бистиң республикада дүлей уруглардың саны 215 чедип турар. Оларның 93-ү тускай школада хаара тутунган.

Республиканың дүлей уруглар школазында 90 ажыг уруглар өөренип турза-даа, олар үүгле кичээл үезинде дыңнаар аппараттарны ажыглап турар, а арткан үеде имнежип чугаалажып турар. Үүге дизе дыңнаар аппараттар чок. Эки шагда ада-иелер аппараттарны, оода бирээни, садып алыр аргалыг турган. Ам ындыг аргалар чок. Шаанда ССРЭ турар шагда ындыг аппараттарны үүгле Таллинн хоорайга кылып, чиик өртек-биле садып ап болур турган. Ам Россия девискээринде тускай бүдүрүлге чери чок, ынчангаш аппарат садып алыр арга тывылбастаан.

Россияда 200.000 дүлей уруглар, 121 тускай школаларда, интернаттарда, шуут дыңнавас — 66, багай дыңнаар уруглар-ларга 55 школалар бар. Уруглар-ларга дуза көргүзери-биле Уруглар фондузу Даниядан «Отикон» фирманың аппараттарын садып алыры-биле эгелээшкинин кылып турар. Бир аппараттың ортаа 300-800 доллар (АКШ), Кожавыс Хакасияның, Коми Республиканың Чазаа уруглар-ларынга 50 муң долларны үндүрүп, аппаратар садып бээр аргалыг болган.

Тываның уруглар фондузу «Дүлей уруглар» деп акцияны кылып, чаштарывыска дузалажыптар хире организациялар-ны, хуу кижилерни, акционер ниитилелдерни дуза кадып чедип келиринге бүзүреп турар. Кадыы кошкак, инвалид-даа уруг — ниитилелдің келир үезин дээрзин утпаалыңар.

Бир эвес «Дүлей уруглар» акцияга идепкейлиг киржип, шыдаар шаавыс-биле акпатогеркти чыып алыр болзувусса, «Отикон» фирманың аппараттарын 50-70 хуу чиигелдиг садып алырының аргалары бар.

Светлана МОНГУШ.

Аныяктар бөлүүнүң, политиктиг партияларның болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң төлээлекчилериниң медеглелдеринге, кыйгырыгларынга

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ харыызы

Хүндүлүг хамаатылар!

Медеглелдериң болгаш кыйгырыгларның хүндүлүг авторлары!

Улуг Хуралдың баштайгы хуралы эгелээр хүн чоокшулаан тудум-на, ону долгандыр маргыыллаалар чидиглеген турган. Политикага хамаарыштыр мооң мурнунда шоолуг идепкейлиг эвес турган аныяктар безин бо удаада шыңгыы медеглеп, боттарын политиктиг боттуг күш кылдыр көргүскен. Ол дээргe чугаажок, эки-дир. Силерниң идепкейлиңер — төлээлекчилерлиг чаа органның дүрүм езугаар бүрүн эргелииниң барымдаазы-дыр. Ону чамдык кижилер, ылангыя бистиң парламентивистиң удуртулгазы чигаиниишкинге таварыштырарын оралдажып турганын билир силер. Ынчалзажок Улуг Хуралдың дүрүм езугаар тургустунганын кижилер хүлээп көрген. Оон ынай, парлалгага бижиттиңгенин, чижээ, В. Амырның, К. Күжүгеттиң, А. Канзайның болгаш өскелериң-даа чүүлдерин езугаар барымдаалап көөрге, республиканың амыдыралынга улуг чаартылгаларга идегелин кижилер чогум-на ооңбиле холбаштырып турар. Ынчалзажок, ол дээрге хоойлужудулга эрге-чагырганың эде организастаарының болгаш сайзырангайжыдарының идеязын шуут соксадыр дээни ол эвес-тир. Хоойлужудулганың ажыктыының айтырыы тургустунуп турар. Ону шиитпирлээр херек. Ам, дораан-на бөгүн эвес, ындыгдаа болза, черле шиитпирлээр апаар.

Ооң эргежок чугулазын депутаттарның боттары, харын спикер безин хүлээп көрүп турар. Ынчалзажок кандыгбир чүүлдү өскертир дээн кандыг-даа оралдажыышкынга шыңгыы удур болуп турарлар. Бар бүгү чүүлдерни ол-ла хевээр арттырар дээн оларның күзелин амыдыралчы езу-биле билип тур мен. Бирээде, амыдыралының ийи чылын, а чамдыктары — оон-даа хөйүн — хоойлу чогаадылгазынга бараалгаткан. Ийиде, ЭШИ-ниң ажылдакчызының, школа башкызының азы инженерниң шалыңынче дедир эглири кымга күзенчиг боор.

Ынчалзажок политикага амыдыралчы күзел-бодалдардан бичии-ле бедик болур херек. Амыдыралдың чаагай чүүлдерин чүгле бодунарга эвес, харын силерни соңгуп алган чонга бараалгадырын күзээр болзунарза, дээрим ол-дур ийин. Мындыг бодалды барымдаалап көөрге, чаартылганың идеязын долгандыр изигленишкин, адаанныжылгалыг демисежилге — бети-ле дизе, кадык эвес, а чамдыкта өжегерээн өскүдүлге кылдыр көстүрдүр. ББР-ниң тус черде салбырының Кыйгырыын чугеле ийик, Президентиниң болташ Чазактың бужар ыдыгдээшкиннери кылдыр санап турары черле элдептиг чүве. Бодал, чүгле бодал! — парламентини эде организастап болурунуң дугайында Президентиниң эвес, а бөлүк аныяктарның илергейлээн бодалын Дээди Хуралды «тарадыр сывырарының» планы, Президентиниң диктатуразын тургузары кылдыр билип турарлар-дыр! А Улуг Хуралдың баштайгы хуралын организастаар болгаш материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар талазы-биле Чазактың болгаш Президентиниң бүгү күжениишкиннерин канчаар көрүп турарлар ирги? Бистер чүгле чаңгыс чүүлдү — Улуг Хуралдың баштайгы хуралы оон адынга төлептиг болурун күзээн ийик бис. Ийет, кайынам! Бодунуң хүлээлелерин ак сеткилдии-биле күүседир дээн ол чаагай чүткүлдү соора угаадып, чандыр көргүзерге, канчап тааржыр боор. Семинарларны болгаш Улуг Хуралдың кежигүннери-биле бүгү белеткел ажылды — Президентиниң талалакчыларын элзедип, бөлүп алыры кыллыр санап турарлар ышкажыл...

Бо талазы-биле тайылбырның херээ бар бе?

Бистиң соңгукчуларывыс, оларның дугайында чамдык политиктерниң бодап турары ышкаш, ындыг-ла бөдүүн, кенен эвес-ле болгай. Кым чогум чүнү кылып турарын, бо бүгү шуугаазын кымга ажыктыг дээрзин соңгукчулар шагда-ла билип апкан деп бүзүрээр мен. Ындыг эвес турган болза, декабрь 17-де соңгулдаларга олар келбес турган ийик. Олар үгле чаңгыс чүүлдү күзээрлер — бодунуң соңгуп алган төлээлекчилерин, Дээди Хуралдың бөдүүн депутаттарын шыңгыызы-биле чемелей бербезин. Оларның хөй нуруузу — сарыылдыг үзел-бодалдыг кижилер-дир, ол дугайында республиканга берге үе-чадаларда олар чаңгыс эвес удаа бадыткап көргүскеннер. Сөөлгү чижек — Чазактың ажыл-чорудулгазынга үнелээшкин бергениниң төөгүзү-дүр. Парламентиниң удуртулгазының Чазакты дүжүр халаар дээн ондактыг оралдажыышкыны оларның ачызында бүттүнмейн барган. Сарыылдыг угаан-бодал ам база шүглүп үнер дээрзинге бүзүреп тур мен. Улуг-хүн. Айтырыглар салып, харылзажыр телефон дугаары 3-54-54.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАК.

Тываның хөгжүм-шии театрының 60 чылынга

ЧУРТТАЛГАВЫС ТЕАТР-БИЛЕ ХОЛБАШКАН

Тыва театрның 60 чыл болган байырлалынга уткуштур Ленинградтың күрүнеңиң театр, музыка болгаш кинематография институдунуң 1968 чылда доозукчуларының дугайында.

Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында 3-кү салгалга хамааржыр, 1968 чылда Ленинградтың күрүнеңиң театр, музыка болгаш кинематография институдун доосканнарның дугайында кыска медээ көрүкчүлерге солун болур боор деп бүзүрээштим бо үүлдү бижидим. 1963-64 өредилге чылында Ленинградче 18 аныяк солдар, кыстар беден эвес шылгалданы эрткеш, өөренип чорутқан бис. Улуг-Хемнин оглу, кызын Нева хем чылыг, чымчак хүлээп алды. Россия Федерациязының улустун артизи, профессор Леонид Федорович Макарьевтиң курузун 1968 чылда 15 кижи доозуп, дээди артемниң дипломун холга туткан бис. 3 кижи янзы-бүрү чыллаганнар-биле дооспайн барган. Төрээн хоорайывыс ышкаш, ынак апарган Ленинградывысты, оон уттундурбас байлак музейлери, библиотекалары, театрлары-биле бистаныштырып, Англияның, Грециянның, Италияның, Кыдаттың, Японияның, Чехословакияның артистериниң оюннарын халас көргүзүп, Г. Товстоногов, Г. Доронина, Н. Сименов, Толубеевтин ажылдары-биле таныштырып, А. Райкиниң театрының оюнкөргүзүглерин биске сайгарып, көргүзүп, кышкы ордуга кичээлдер эрттирип турган ачы-хавыяалыг ынак башкыларывыс-биле байырлажып, ак-көк Тывавысче хып үзүп аныяктар чаныш келдивис. Чеже-даа чылдар эрткее, бистин-биле чүү-даа болза эвилен-эвилек, кижизат, нейыралчы, шынчы чоруктун езу-чуруму доктаап, турумчаан төрээн институдувусту, бедик эртем культуралыг, театр уран чүүлүнүң эн-не дээдү чадазын тепкен авыралдыг башкыларывысты утпас дээнивис олчаан болган. 1968 чылдан эгелээш, бо хүнге чедир, амыдырал чеже-даа берге болза, театр уран чүүлүнге шынчы болуп артканнар. Кымнарыл ол?

Иван Тоолайович Комбу, режиссер

1968 чылдан эгелеп театрга режиссерлап ажылдаап, «Дөңгүр-оол», «Чүткүл», «Үевис келген», «Тартюф» (орус бөлүкке), «Ийи кат-ие» (орус бөлүкке), «Нэркес», «Орук аайы-биле», «Чечен сеңээ», «Бальзаминовтуң кадайланыышкыны», «Чечен биле Белекмаа», «Ынакшыл болгаш өжээн» деп шиилерни тургускан. Оларның иштинден «Нэркес» деп шии ССРЭ-ниң 50 чыл болган оюнга турескаатган национал театрлар көрүлдезинге бирги чергениң дипломун, аңаа кол рольдар ойнаан артистер Д. Барыңмаа, И. Даваа, Х. Конгар база бирги чергениң дипломнарын алганнар, а «Дөңгүр-оол» 2-ги чергениң дипломун алган. Ол дээрге көнчүг улуг үнелел деп билзе эки. Тевтрдан аңгыда, Иван Тоолайович телевидениеге Пушкинниң «Моцарт биле Сальери», «Харам чанчын», Тановның «Ачылыг-ла эмчилерим», Журавлевтуң «Болган таварылга» болгаш Шолоховтуң «Кижиниң салымчолу» деп чогаалындан үзүндүү салган. И. Т. Комбу профессионал-техниктиг училищеде ыры-хөгжүм ансамблинде методистеп ажылдап турар. Ол бодунуң күжүн шии бижииринге шенеп, «Элчиген-Кулак хаан», «Каргыштыг торгаал», «Аяа долган», «Аязы чазылган», «Шынын сөгледим», «Инектер ырызы» деп улуг болгаш бичии хемчээлдиг шиилерни бижээн. Сөөлгү үеде И. Т. Комбу национал езулаллар болгаш байырлалдар эрттирер хөй санныг сценарийлерни бижип, амыдырал кырынга боттандырган.

Люндуп Иргитович Солун-оол

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи. Тываның Күрүне шаңналының лауреады, Шии ойнаарындан аңгыда, уран номчулганың шылгарангай артизи, уян, арыг үннүг ыраажы. Тыва театрның сценазынга Люндуп Иргитович 80 ажыг овур-хевирни тургускан, оларның эвээш кезиин алаарга: «Тартюфта» — Тартюф, «Дөңгүр-оолда» — Дөңгүр-оол, «Он бирде» — Самбал, «Бистиң хоорайывыс оглу» — Луконин, «Ирейде» — Ирей, «Чейнеште» — Борогош, «Ромео биле Джульеттада» — Меркуцио, «Дүймээнде» — Фурманов, «Аршин Мал-Аланда» — Аскер, «Машенькада» — профессор Окаемов, «Хайыраан ботта» — Седип, Сарыг-ашак, «12-ги дүнеде» — Мальволио, «Эзоптa» — Эзоп, «Ханныг истер» — Дерзин-Хаан, «Ядамыкта яла чоктa» — Коршунов дээш, оон-даа өске.

Чадамба Байырович Монгуш

Тыва Республиканың алдарлыг артизи. Каттырынчыг рольдарга салым-чаяаны чая базып турза-даа, ханы уткалыг драманы-даа хаа-ла чокка ойнаар артист. Ч. Б. Монгуш тыва сценага делегейде билдингир «Тартюфта» — Оргонну, «Албадаткаш, эмчи болганда» — Сганарел, «Он бирде» — Тоютчук, «Барабанчы кыста» — Круглик, «Ревизорда» — Шпекин, «Любовь Яровая-да» — Елисатов, «Шииткелде» — Пухов, «Зинуляда» — Федор, «Скопенчиң үүлгедиглериндe» — Скопен, «Ханумада» — Микич, «Хайыраан ботта» — Селипти, «Хүннүң дурту 100 чыл хире» — Казангап, «Ыглаар-Дуругда» — Адыгжы дээш, оон-даа өске он-он овур-хевирниң тургузукчузу.

Хертек Өлбезекович Ширин-оол

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, Кымга-даа демейлешпес салым-чаяанныг шии артизи, уран номчулганың мастери, сөөлгү үеде «Буян адашкылар», «Хостуг Тыва» деп шиилерни К. Кулажының чогаалынга үндезилеп бижээн, шулуктер база чогаадып турар. Эн-не чаа ажылдарындан «Иенин карыыжы» деп телефильмни онзалап демдеглезе чогуур. Х. Ширин-оол тыва сценага уттундурбас овур-хевирлерни тургускан, оларның эвээш кезинге доктаарга: «Ромео биле Джульетта» — Ромео, «Ревизор» — Хлестаков, «Дуэль» — Азиз, «13-кү дарга» — Закиров, «Хейбиле чорза-даа» — Андрей.

Дадар Норбуевна Барынмаа

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады, башкы, очулдурукчу, ыраажы. Д. Н. Барыңмааның артисчи салым-хуузу эгезинден эгелээш аас-кежиктиг, ак оруктуг, тыва сценага тургустунуп келген шиилериң барык шуптузунга кол рольдарны ойнап келген. Олар дээрге тыва көрүкчүлериниң сеткил-сагыжында артып калган: «Нэркес» — Нэркес, «Хорагай идиктер» — Сарвар, «Чейнеш» — Чейнеш, «Ромео биле Джульетта» — Джульетта, «Барабанчы кыс» — Нила Снежко, «Аршин Мал-Алан» — Гюльчохра, «Дуэль» — Низа, «Любовь Яровая» — Любовь, «Бичии трагедиялар» — Донна Анна, «Эзоп» — Мелита, «Ачылыг-ла даай-авай» — Донна Люция, «Ирей» — Софья Павловна, «Хайыраан бот» — Кара, кадай, «Дөңгүр-оол» — Сержинмаа дээш, оон-даа өске.

Ирина Ивановна Лопсан

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Артист, режиссер, башкы. Ирина Ивановна режиссерлаар мурнунда тыва сценага хөй санныг чараш овур-хевирлерни тургускан. Оларның чамдыызын адаарга: «Тартюф» — Дорина, «Бистиң хоорайывыс оглу» — Варя, Джульетта, «Дөңгүр-оол» — Ойнаар-оол, «Хайыраан бот» — Уран, «Нэркес» — Нэркес, «Машенька» — Маша, «Июньда» байырлажыг» — Таня, «Сөөлгү үе» — Люся, «13-кү дарга» — Халила, «Ханныг куда» — кожа. 1988 чылда Луначарский аттыг ГИТИС-ке Е. Р. Симонов биле С. И. Яшинниң удуртулгазы-биле режиссура эрмага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Бөгүн чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас, мөчээннер ажаавас, а өске чүү-даа кылып, бүдүрүп болур.

МАРТ 25. Эрги сан-биле 6, понедельник, Ай сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, чер олуттуг, аксымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, хирелиг хүн. Садыг-саарылга кылып, ырак чорбас, мал-маган чарывас, а келин дилээр, байырлал, куда-дой кылыр, хөөржүдүлге кылыр хүн.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур кенивис Нонна Болат-ооловна база оглувус Вячеслав Каадыр-оолович ООРЖАКТАР бо март айда кайызы-даа мугур 30 харлаарлар. Кенивис март 30-де, а оглувус март 20-де төрүттүнгеннер. Олар бир ооолдуң эргим ынак ада-иезин. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлеп билир, бөдүүн, биче сеткилдиг, томаанныг, эргим ынак кенивиске база эш-өөрзүрек, дузааргак оглувуска, дуңмавыска 30 харлаарын таварыштыр өг-бүлезинге, амыдырал-чуртталгазынга буян-кежикти, өөрүшкү-маңнайны, быжыг кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзедивис!

Улуг-Хем кожуунда чурттап турар угбалары Карина, Антонина, честелери Мерген, Олег, дуңмалары Чингиз, Игорек, Настенька, Алдын-Доос, Чинчикей база ада-иези, бөө, кунчуу Каадыр-оол, Кара-кыс Ооржактардан.

ЧАРЛААЛДАР

Чектиг «АСКО-КАПИТАЛ» инвестиция фондузунуң акционерлериниң кичээнгейинге!

Фондунуң акционерлеринге 1994 чылдың кирген орулгазындан 15 хуу дивидендилерни 1996 чылдың март 1-ден эгелеп, сентябрь 1-ге чедир төлээр дээрзин дыннадып тур.

Дивидендилерин албаан бүгү-ле акционерлерни дараазында адреске чедип келирин чаладывыс: Кызыл, Красноармейская, 76. Ажылдаар шагы 9 шактан 17 шакка чедир, 12 шактан 13 шакка чедир дүштеки чапсар, дыштаныр хүннери суббота, улуг-хүн. Айтырыглар салып, харылзажыр телефон дугаары 3-54-54.

«ОПТ и РОЗНИЦА»

акционер ниитилелдиң № 1 садыы (Калинин кудумчузу, 25, телефоннар № 4-17-44, 3-89-12) дараазында бараанларны садып алырын сүмелеп тур:

Карамельдер, шоколад конфеталар, печенье, крекер, драже (Екатеринбургтуң кондитер фабриказының кылыглары);

Аңгы-аңгы хевирниң макарон аймаа (Челябинск);

Балык консервалары, «Экстра» дус, ногаан чочак-тараа, шай (Индия);

Кубаньның бедик шынарлыг тарымал тооруундан кылган үнүш үзү. 1 литрниң өртээ 12500 рубль. 1996 чылдың январь айда кудуп белеткээн;

Сигареталар «Прима» — 900 рубль, «Столичные» — 1100 рубль;

Узуну 3,2; 1,8 м хемчээлдиг демирден кылган соңгага азар карнизтер (өртээн 20 хуу чиигеткен);

Серенги, электрилиг сковородалар, чемненирде база шай ижерде хереглээр аяк-саваның түү бөлүү;

Херээжен улуска иштики хеп аймаа, эр улуска хөйленнер (Бангладеш Республика);

Пермь хоорайда «Пемос» АН-ның кылып бүдүрген бедик шынарлыг хеп чуур порошоктары;

Савандан (үнүш сывы) кылган циновка чадыглар, янзы-бүрү суй белекчигештер (Вьетнам).

Кыска хуусаада чиик өртек-биле

Тыва агроулетпүр төлевилел институду төлевилел-смета документациязын кыска хуусаада чиик өртек-биле бедик шынарлыг кылдыр кылып берип болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Московская кудумчузу, 2, 4-кү каът. Телефон 3-22-75.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнга ооң дуңмалары

Владимир Бадыевич
БАДАРЧЫНЫҢ,
Раиса Монгушевна
ТОПТУГ-ООЛДУҢ

айыылдыг озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъшчем яамызы, АУК будүүрүлгелериниң, организацияларының коллективтери Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнга ооң чоок төрелдери

Владимир Бадыевич
БАДАРЧЫНЫҢ,
ТОПТУГ-ООЛДУҢ
Раиса Монгушевна

айыылга таварышкаш, амы-тыныңдан чарылганы-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Күрүнеңиң чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң комитеди Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнга ооң дуңмалары

Владимир Бадыевич
БАДАРЧЫНЫҢ,
Раиса Монгушевна
ТОПТУГ-ООЛДУҢ

айыылдыг озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Өвүр кожуун, Хандагайты суму чагыргалары Чечен Республикага шериг албан-хүлээлгезин күүседип турган Сылдыс-оол Май-оолович

МОНГУШТУҢ

аныяк чаш назынындан өлекке чарылганын дыңнатпышаан, ооң ада-иезинге, төрелдериңе болгаш эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Таңды кожуун чагыргазы бүгү-ле чаңгыс чер-чурттуларының мурнундан Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнга ооң дуңмалары

Владимир Бадыевич
БАДАРЧЫНЫҢ,
Раиса Монгушевна
ТОПТУГ-ООЛДУҢ

халаптыг озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

МАРТ 22. Эрги сан-биле 3, пятница, Көжүктүт-Шарыг (Венера) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, ыяш олуттуг, сарыг аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүзү хирелиг хүн. Бо хүн өскээр көшпес, чер каспас, мөчээннер ажаавас, келин дилевес, куда-дой кылбас, мал чарывас хүн.

МАРТ 23. Эрги сан-биле 4, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг 3 көк меңгилиг, салгын олуттуг сарыгзымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Келин айтырар, куда-дой кылыр, мөчээннер ажаар хонук эрттирер, ырак-узак орукче аъттаныр, садыглаар, а үгле чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас.

МАРТ 24. Эрги сан-биле 5, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, от олуттуг, ак мечи хүнү. Эр

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс, хүндүлүг киживис Владимир Балданович Ооржактың электен мөчээни-биле холбаштыр кажыыдалывысты үлежип, ону орнукшударынга бүгү талалыг улуг дузаны чедиргени дээш, ТР-ниң Иштики херектер яамызынга, Барыын-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизинге, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти сеткиливистиң ханызындан илергейледивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

КИНО

МАРТ 22-ДЕ

НАЙЫРАЛ»: «Ынакшылым сеңээ даңгырагладым» (Индия, 2 сериялыг) — 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«Видеозал»: «Кудумчу хоойлузу» (АКШ, боевик) 9.30, 13.30, 17.30 шактарда, «Бүзүреткен кижизин — болчукчу» (АКШ) 11.30, 15.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 6-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлегүүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93, чаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейв барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чеисектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелиниде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 9556. Чагыг № 105 — 143.